

PHOENIX

H
O
E
N
I
X



E
X
O
R
I
E
N
T
E

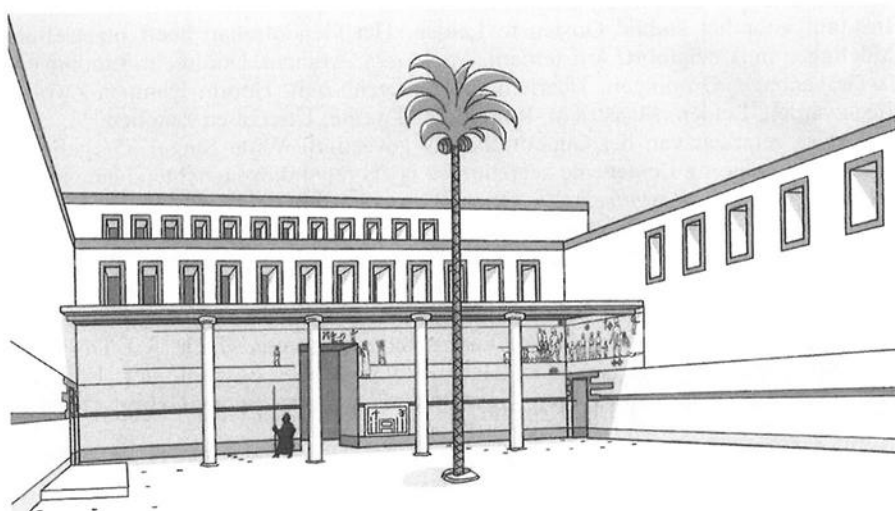
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W.J.I. Waal, Nassaukade 10hs, 1052 CG Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. Drs. LA.C. Deurvorst, Arnoldlaan 6, 2061 AL Bloemendaal
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuyper, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

*Omslag: Miniatuur-Horusstèle, een 'genees-stèle' met als centrale figuur een afbeelding van Horus-het-Kind die een aantal gevaarlijke dieren in bedwang houdt. Op de achterkant zijn 'magische' spreuken aangebracht, deels in pseudo-hiërogliefen. Hoogte 10,2 cm. Bron: C.A.R. Andrews & J. van Dijk (ed.), *Objects for Eternity. Egyptian Antiquities from the W. Arnold Meijer Collection* (Mainz am Rhein 2006), 214–216.*

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX



Reconstructie van "het plein van de dadelpalm" (zaal 106) te Mari. Bron: J.-C. Margueron 2004, 425.
Zie het artikel van Riens de Boer in dit nummer.

INHOUD

Van de redactie	76
Personalia Orientalia	77
Wie schreef de Bijbel? Naar aanleiding van Karel van der Toorn, <i>Wie schreef de Bijbel?</i>	BOB BECKING 79
De Oud-Babylonische Mari-archieven: Een Introductie ...	RIENTS DE BOER 86
Abu Maqar: De survey van een koptisch klooster in Egypte	MARTIN HENSE EN SILVA KLUITENBERG 107

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, N. GROOT, M. DE JONG, O. NIEUWENHUYSE, W. WAAL.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 32.50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 17.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie “Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Smitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. dr. W. WAAL (redactie *Phoenix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In het eerste artikel van *Phoenix* 57.3 behandelt Bob Becking het complexe vraagstuk van het auteurschap van de Bijbel, naar aanleiding van het boek van Karel van der Toorn dat recentelijk hierover is verschenen. Vervolgens bespreekt Riens de Boer de archieven van Mari, die een rijke bron van informatie zijn voor de interessante politieke ontwikkelingen in de Oud-Babylonische periode. Tot slot nemen Martin Hense en Silva Kluitenberg u mee naar de Wadi Natrun, een van de belangrijkste en oudste centra van monastieke nederzettingen van de Kopten, gelegen in de Egyptische Westelijke Woestijn tussen Cairo en Alexandrië.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 18 februari 2011 promoveerde Reinoud Oosting aan de Vrije Universiteit *cum laude* op het proefschrift getiteld *Walls of Zion and Ruins of Jerusalem. A Corpus-Linguistic View on the Participant Zion/Jerusalem in Isaiah 40-55*. Promotor was prof. dr. E. Talstra.

Deze studie onderzoekt welke bijdrage een taalkundige analyse kan leveren aan de interpretatie van een tekst. Het gekozen corpus, Jesaja 40-55, is een coherent geheel, maar moderne interpretaties lopen op tal van punten uiteen. In deze studie wordt een poging gedaan om de interpretatie op een hoger plan te brengen door voorrang te geven aan een systematisch onderzoek op taalkundig niveau. Het onderzoek spitst zich toe op de rol van Sion/Jerusalem in de tekst. Na een eerste, methodologisch, hoofdstuk, wordt in het tweede hoofdstuk een taalkundige analyse gegeven van de relevante passages. De voornaamste uitkomst is, dat rond Sion/Jeruzalem twee gedachtelijnen te onderscheiden zijn, de ene verbonden met de naam Sion (deze concentreert zich op de terugkeer van de ballingen uit Babel en de terugkeer van de Heer), de andere verbonden met de naam Jeruzalem (deze concentreert zich op de herbouw van de stad). De systematische taalkundige analyse toont aan dat er binnen Jesaja 40-55 twee te onderscheiden lijnen met elkaar vervlochten zijn. In het derde hoofdstuk wordt een poging gedaan om met behulp van dit resultaat een coherente visie op de figuur Sion/Jeruzalem in Jesaja 40-55 te ontvouwen. De auteur werkt de these uit dat het hier gaat om een tweezijdig portret, waarbij Sion verbonden is met 'terugkeer' (de 'kinderen van Sion' zijn de ballingen in Babel) en Jeruzalem verbonden is met 'herbouw' (de 'kinderen van Jeruzalem' zijn de naar Egypte gevluchte Judeeërs). De studie laat zien dat de (klassieke) methode van literaire interpretatie aan kracht wint als daaraan een corpuslinguïstische analyse vooraf gaat.

Op 20 april promoveerde Dirk Bakker aan de Universiteit Leiden op het proefschrift getiteld *Bardaisan's Book of the Laws of the Countries. A computer-assisted linguistic analysis*. Promotor was prof. dr. A. van der Kooij.

Deze dissertatie beschrijft de uitkomsten van een computer-ondersteunde taalkundige analyse van het *Boek van de Wetten der Landen*, een van de oudste teksten uit de vroege Syrische literatuur. Het boek stamt uit de derde eeuw n. Chr. en wordt aan Bardaisan toegeschreven. Het betreft een theologische discussie tussen Bardaisan en zijn leerlingen over diverse geloofsvraagstukken. De Syrische tekst is overgeleverd in slechts één manuscript dat stamt uit de 6^e-7^e eeuw. Er bestaat consensus dat het werk van oorsprong in het Syrisch geschreven is en dat het dus authentiek – en niet vertaald – Syrisch proza betreft. Met behulp van computer-ondersteunde methoden en modellen is de tekst aan een taalkundige analyse onderworpen. De eerste fase betrof een computer-ondersteunde analyse op verschillende niveaus (woordniveau, woordgroepniveau, zinsniveau en tekstniveau), dat resulteerde in een database van taalkundige informatie over de betreffende tekst. Deze database diende daarna als basis voor het eigenlijke taalonderzoek, waarbij de data met behulp van geavanceerde zoekopdrachten werd geïnventariseerd en geordend. De dissertatie geeft een weerslag van analyses uitgevoerd op basis van de aangelegde database, waarbij de auteur zich concentreert op de niveaus van woorden, woordengroepen en zinnen. Het taaleigen van het *Boek van de Wetten der Landen* is daarmee gedetailleerd in kaart gebracht.

Het onderzoek maakte deel uit van het project Turgama (Computer-Assisted Analysis of the Peshitta and the Targum: Text, Language and Interpretation), geleid door dr. W. Th. Van Peursen, Universiteit Leiden.

WIE SCHREEF DE BIJBEL?

Naar aanleiding van Karel van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel?*

BOB BECKING, UU

Verschuivende visies op de bijbelse auteurs

Traditioneel krijgt de vraag naar het auteurschap van de Bijbel een enkelvoudig en eenduidig antwoord. Door de eeuwen heen hebben Joden en Christenen God voor de auteur van de Bijbel gehouden. Het boek – of liever de verzameling boeken – werd gezien als geïnspireerde Schrift. Binnen deze visie zijn wel enkele variaties aan te wijzen. Sommigen denken aan een goddelijk dictaat, anderen opereren met een model waarin geïnspireerde auteurs hun menselijke creativiteit konden uiten begrensd en geleid door de Geest van God (Van den Belt 2010).

De historisch-kritische bijbelwetenschap – een product van het verlichtingsdenken – heeft een alternatief model ontvouwd. Geleerden die dit model hanteren, zijn het in vele details overigens onderling niet eens. Fundamenteel is echter de gedachte dat de Bijbel niet een geïnspireerd boek is, maar werk van mensenhanden, dat in de loop der tijden gezag heeft gekregen. In dit model hebben mensen – in de oudheid – in de loop der eeuwen hun levenservaring verwoord en wel op een zodanige manier dat latere generaties in deze woorden over God, woorden van God zagen. De vraag naar het auteurschap ligt in dit model gecompliceerd en wel om twee redenen.

Ten eerste wordt er binnen dit model van uitgegaan, dat veel van de bijbelse teksten een lange ontstaansgeschiedenis hebben. Het huidige boek Genesis, bijvoorbeeld, wordt gezien als het eindproduct van een proces. Daarbij zijn verschillende oudere bronnen met elkaar verbonden en bovendien hebben verschillende redacteurs hun sporen in de tekst achtergelaten.

Ten tweede wordt er binnen dit model tegenwoordig van uitgegaan, dat de meeste bijbelboeken verschillende auteurs hebben gehad. Aanvankelijk werd op de golven van de negentiende eeuwse romantiek en het liberale protestantisme nog uitgegaan van individuele auteurs. Mannen (zelden vrouwen) van faam en statuut zouden de oorspronkelijke auteurs zijn geweest: achter het boek Jesaja gaan twee of drie verlichte visionairen schuil, de oorspronkelijke auteur van de verhalende gedeeltes in Genesis was een literair genie die aan het hof van David en Salomo werkte. Vanaf de tweede helft van de twintigste

eeuw is de focus verschoven van de nadruk op de individuele auteur naar het vermoeden dat achter vele teksten groepen en gemeenschappen te denken zijn.

Voorts moet worden opgemerkt dat de argumentatiestructuur in dit model literair van aard is. Ik geef een voorbeeld. In het verhaal over de zondvloed (Genesis 6-9) zijn enkele interessante waarnemingen te maken. Eén daarvan is de volgende. Op sommige plaatsen is er sprake van dat van alle dieren één paar in de ark moet worden gebracht. Op andere plaatsen echter wordt verteld dat van de onreine dieren één paar, maar van de reine dieren zeven paar in de ark gingen. Dit verschil loopt parallel met een aantal andere verschillen (o.a. uiteenlopende tijdsaanduidingen; en aan het eind een offer dat door de Heer geaccepteerd wordt versus een verbondssluiting met de regenboog als belofte van God). Op grond van al die verschillen wordt aangenomen, dat in Genesis 6-9 twee uiteenlopende verhalen wat onhandig in elkaar zijn geschoven.. Dit onderscheid tussen oorspronkelijk verschillende verhaallijnen is ook elders in Genesis en Exodus te vinden en wordt gezien als een kenmerk van een Priester-auteur. Een goed overzicht van het beschreven model en de huidige inzichten is te vinden in Barstad, 2010.

Van der Toorns visie op de bijbelse auteurs

In 2007 publiceerde Karel van der Toorn een belangrijk boek (Van der Toorn 2007), dat nu in Nederlandse vertaling beschikbaar is voor een breder publiek (Van der Toorn 2009; vertaald en bewerkt door Karl van Klaveren). Hierin stelt hij de vraag naar het auteurschap van de Bijbel en zoekt het antwoord langs een ongebruikelijke weg. Hij richt zijn aandacht namelijk niet in eerste instantie op het geschrevene, maar op de schrijver. Nu is er relatief weinig bekend over het schrijverschap in Oud Israël. Vandaar dat Van der Toorn eerst een blik werpt op de oud oosterse wereld in haar geheel. Vooral het materiaal uit het oude Mesopotamië en het oude Egypte vloeit over van de informatie over het schrijverschap. In deze culturen waren schrijvers verbonden aan tempels. Daar vond ook de scholing plaats. Spijkerschrift (Mesopotamië) en hiërogliefen (Egypte) zijn complexe schriftsystemen met enkele honderden tekens die veelal een lettergreep weergeven. Het aanleren van deze schriftsystemen was niet eenvoudig. De didactiek bestond voor een zeer groot deel uit het kopiëren van klassieke teksten en epen. Daarmee werd de jonge schrijver meteen ook ingewijd in de ideologie van hof en tempel.

Een geoefend schrijver verdiende zijn brood vooral met administratieve werkzaamheden: het schrijven van brieven, het opmaken van contracten enz. enz. In deze kringen vond ook de 'productie' van literatuur plaats. Bij literatuur dient men te denken aan de oude epen, zoals het verhaal over Gilgamesh, maar ook aan allerhande lijsten waarin de kennis van de natuur werd samengevat. Voorts waren zij verantwoordelijk voor het kopiëren van hymnen, gebeden en rituelen. Ook speelden de schrijvers een rol in het opstellen van de annalen waarin de koningen hun roemrijke daden lieten optekenen. 'Productie' is in deze context bijna een misplaatst woord, omdat het bij activiteiten niet zozeer gaat om de creatieve kracht die iets nieuws schept. De schrijvers in Egypte en Mesopotamië waren vooral gericht op het continueren en, waar ze dat nodig achtten, transformeren van de bestaande tradities. Terecht stelt Van der Toorn dat er in de oudheid geen scherp onderscheid was tussen 'auteur' en 'editor'. Aan de hand van vele voorbeelden laat hij zien dat deze schrijvers zich vooral met de volgende zes zaken en taken bezighielden. (1) Het op schrift stellen van teksten uit de mondelinge traditie. (2) Het bij gelegenheid bedenken van nieuwe teksten. (3) De compilatie van bestaande teksten, zowel uit de mondelinge als uit de schriftelijke traditie. (4) Het uitbreiden van bestaande teksten met nieuwe gegevens – denk bijvoorbeeld aan het bijhouden van een lijst met maansverduisteringen. (5) Het aanpassen van bestaande tradities in een veranderende tijd, zoals het opnemen van Marduk in het scheppingsepos nadat deze god de hoofdgod van de Babyloniërs was geworden. (6) Het integreren van (delen van) bestaande tradities in een nieuw geheel, zoals het opnemen van het zondvloedverhaal in het Gilgamesh-epos. Omdat er met name uit Mesopotamië zoveel tekstmateriaal is, kunnen deze technieken eenvoudig worden aangewezen in de verschillende versies van teksten.

Vervolgens maakt Van der Toorn de overstap naar Oud Israël. Daarbij verklaart hij het door hem gevonden model uit Mesopotamië en Egypte voor toepasbaar op de schrijfcultuur van Oud Israël. Dat lijkt een logische en toelaatbare stap, maar er rijzen enkele problemen, waar Van der Toorn onvoldoende rekening mee houdt. Ik wil graag op de volgende zaken wijzen. (1) De samenleving in Oud Israël was veel minder complex, dan die in het oude Egypte of Mesopotamië. Dat betekent ook, dat de bestuurlijke structuur en daarmee de benodigde bureaucratie en documentenutwisseling veel eenvoudiger was. (2) Het oud-Hebreeuwse schrift heeft slecht 22 tekens, aangezien het een alfabetisch schrift is, dat alleen medeklinkers kent. Een dergelijk schrift is veel gemakkelijker aan te leren dan de complexe schriftsystemen uit Mesopotamië of Egypte. (3) De rol van hof en

tempel in Oud Israël was veel geringer. Al deze verschillen betekenen dat het niet eenvoudig is om één op één het door Van der Toorn ontwikkelde model toepasbaar te achten op de schrijfcultuur van Oud Israël.

Enkele oud-Hebreeuwse inscripties

Bovendien zou ik een aspect onder de aandacht willen brengen dat in Van der Toorns boek nog niet voldoende belicht wordt. Het betreft het licht dat de buitenbijbelse inscripties kunnen werpen op de schrijfcultuur in Israël. Er was al een aantal inscripties bekend en recentelijk zijn er in Israël/Palestina twee nieuwe oud-Hebreeuwse inscripties gevonden (de teksten van deze inscripties werden gepubliceerd na de publicatie van Van der Toorns boek). Beide kunnen in een relatief vroegere periode van Israëls geschiedenis worden gedateerd en wel in de tiende eeuw v. Chr. Beide teksten stammen uit de periode rond de regering van David en Salomo. Bij opgravingen in Tel Zayit (Libna), in de kustvlakte ten westen van Juda, is in 2005 een bijzondere inscriptie gevonden. Op een steen die verwerkt was in een binnenmuur bleek een *abecedarium* te staan, oftewel een opsomming van de 22 letters van het paleo-Kanaänitische en dus ook paleo-Hebreeuwse alfabet (Tappy en McCarter 2008). *Abecedaria* dienden het schrijfondericht in verschillende oude west-Semitische talen en culturen.

In de zomer van 2008 werd bij opgravingen in Khirbet Qeiyafa – ongeveer dertig kilometer ten zuidwesten van Jeruzalem – een beschreven potscherf gevonden die onmiddellijk veel aandacht trok. De tekst van deze inscriptie is niet gemakkelijk te ontcijferen. Voorlopig lees ik hem als volgt:

..... [...]
 1' אל תעשׁ :ועבד א[ת]...
 2' שפט [::]ב[::] ואלמן שפט ית[ם]
 3' וגר רב עלל רב דלו
 4' אלמן נקם יבד מלך :
 5' אבין ועבד שך גר תמ[ך]

Met als vertaling:

-
 1' behoort je niet te doen, maar vereer (dien) [...]
 2' Doe recht aan de slaaf en de weduwe / doe recht aan de wee[s]
 3' en de vreemdeling. Pleit voor het kind / pleit voor de arme en de
 4' de weduwe. Neem wraak tegenover de macht van de koning
 5' voor de arme en de dienaar (slaaf)/ Ondersteun de vreemdeling.

Het betreft een schrijfoefening van een beginnend schrijver die bij wijze van dictee een tekst over sociaal besef niet helemaal foutloos op de pot-scherf heeft geschreven (Becking en Sanders 2011; Galil 2011).

Beide teksten laten met grote duidelijkheid zien, dat er reeds in deze vroege periode van de geschiedenis van Israël en Juda schrijfactiviteiten zijn aan te wijzen die ook met scholing te maken hebben. Het bijzondere van beide inscripties is, dat zij op ruime afstand van hof en tempel in Jeruzalem zijn gevonden. Je zou de inscripties documenten uit de periferie kunnen noemen. Daar komt nog het volgende bij. Relatief veel van de gevonden buiten-bijbelse inscripties uit Oud Israël hebben te maken met handelsleveranties zoals honing uit *Tēl Rehōv* en wijn uit wijngaarden uit de omgeving van Samaria (zie voor details Rollston 2010). Uit het bestaan van al deze teksten kan worden afgeleid, dat de ontwikkeling van het schrijverschap in Oud Israël niet verbonden was aan de tempel of het hof. Op allerlei plaatsen in de periferie wordt de schrijfkunst ontwikkeld, waarbij het niet alleen gaat om administratie en beheer. Ook literaire teksten soms met een specifieke religieuze lading komen in de vroegere tijd voor. Naar mijn mening dient de schrijfcultuur in Oud Israël dan ook niet primair met hof en tempel, kortom met een centraal gezag te worden verbonden. De noodzaak tot schrijven vond eerder haar wortels in de ontluikende handel, dan in een bureaucratisch centrum. Pas met de hervorming door Josia (630 v. Chr.) en vooral na de ballingschap werd de tempel van Jeruzalem een schrijverswerkplaats. Van der Toorn stelt dat de schrijfkunst rudimentair in het Oude Israël aanwezig was en dat pas een training in een aan de tempel verbonden school tot een echte schrijfcultuur heeft geleid. Ik zou die stelling enigszins willen nuanceren door te stellen, dat er reeds vanaf de tiende eeuw een schrijfcultuur aanwezig was die echter pas in de Assyrische periode tot volle bloei is gekomen.

Al met al heeft Van der Toorn de vraag ‘Wie schreef de Bijbel?’ wel van een gefundeerd antwoord voorzien, omdat hij heeft laten zien ‘wie er schreef’. Zijn cultuur-historische benadering heeft mij ervan overtuigd dat de Bijbel het eindproduct is van een voortgaand proces binnen een schrijfcultuur. Dat proces is veel meer een zaak van het collectief geweest, dan vroeger is gedacht.

Een aanvulling op de bestaande benadering

Interessant zijn de beschouwingen die Van der Toorn wijdt aan het wor-dingsproces van een tweetal bijbelboeken. Voor zowel het boek Deutero-

nomium als voor het boek Jeremia komt hij met een voorstel voor de wordingsgeschiedenis in verschillende fasen. In zijn voorstel heeft hij elementen van de bovengenoemde zes technieken verwerkt om te laten zien hoe – volgens hem – de tekst van deze boeken telkens is aangepast aan de wisselende omstandigheden. Het verlies van Juda's onafhankelijkheid aan de Babyloniërs en het verblijf in de ballingschap hebben hun stempel op deze tradities gezet. Nu zou ik met hem in debat kunnen gaan over allerhande details van zijn voorstel, maar ik heb een meer centrale vraag. De beide hoofdstukken over Deuteronomium en Jeremia laten zich – los van de context van zijn betoog – goed lezen als voorbeelden van een geslaagde literaire analyse zoals die wel meer wordt voorgestaan. De vraag is of een dergelijk ontwerp voor de wordingsgeschiedenis van beide bijbelboeken ook ontworpen had kunnen worden met behulp van een redactie-historische benadering. Mijn vraag aan Van der Toorn is dan ook als volgt: welke invloed heeft dit hele betoog nu op deze redactie-historische voorstellen? Waar is de matrix van de zes typen handelingen beslissend geweest in allerlei keuzes?

In een aantal opzichten zie ik die invloed wel terug. Ik noem twee belangrijke zaken. In de eerste plaats Van der Toorns stelling dat teksten die op een voetstuk stonden beslist niet zomaar en op allerlei manieren gewijzigd konden worden. Integendeel, tekstuele interventies konden alleen plaatsvinden als er werd voldaan aan drie voorwaarden: voor een herziening van de bestaande tekst was er (1) een gelegenheid, (2) een motief, en (3) een volmacht nodig. Alleen een combinatie van die drie aspecten stelde schrijvers in staat om de tekst van een gezaghebbend boek te herzien.

Een tweede element is de wijze waarop Van der Toorn omgaat met bijbelboeken waarvan twee zeer uiteenlopende eindredacties bestaan, zoals het boek Jeremia waarvan de oud-Griekse vertaling op vele punten afwijkt van de Hebreeuwse traditie. Zijn betoog werpt op dit complexe vraagstuk een verrassend nieuw licht.

Toch zijn er veel beslissingen in zijn betoog die ook op grond van een traditionele literaire benadering gemaakt hadden kunnen worden. In die zin lijkt de vraag gerechtvaardigd: Kan de benadering van Van der Toorn (die in een aantal opzichten inderdaad nieuw is) zich handhaven zonder de 'oude' en inmiddels vertrouwde redactie-historische benadering? M.i. luidt het antwoord ontkennend. Deze observaties van mijn kant houden niet alleen een milde kritiek in, maar vormen ook een uitnodiging. Zij betekenen namelijk dat een benadering van 'achteren naar voren' alleen goed kan werken als zij gepaard gaat met een benadering van 'voren naar achteren' en omgekeerd. Iets eenvoudiger geformuleerd betekent dit dat de cultuur-

historische benadering niet zonder de talige toegang van de teksten kan en omgekeerd en dat die voorstellen voor de wordingsgeschiedenis van bijbelboeken waarin de beide bewegingen met elkaar rijmen, sterker staan dan andere.

Besluit

Interessant en van theologisch belang zijn de slothoofdstukken in het boek van Van der Toorn. Hierin ontwerpt hij een radicaal omgekeerde openbaringsleer. Hoewel Kuitert niet genoemd wordt, verbreedt Van der Toorn diens adagium ‘dat alles over boven beneden geformuleerd is’ tot de visie dat het gezag van de Bijbel niet afhangt van een bovennatuurlijk ingrijpen of een goddelijke goedkeuring, maar gebaseerd is op de aanvaarding van teksten binnen de gemeenschap van schrijvers en pas daarna door de geloofsgemeenschap.

Lezers die op zoek zijn naar een niet vooringenomen benadering van de Bijbel als boek, zullen veel van hun gading vinden in dit goedgeschreven boek. Wie een blik werpt op de details van het betoog moet wel beseffen dat de pijlers van de brug niet altijd en overal even sterk zijn. De centrale these kan men echter zonder overdrijving als een nieuw panorama aanduiden.

Literatuur

- BARSTAD, H.M. 2010, *A Brief Guide to the Hebrew Bible*, Louisville
- BECKING, B. en P. SANDERS 2010, De inscriptie uit Khirbet Qeiyafa: een vroege vorm van sociaal besef in Oud-Israël?, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 64, 238-252
- VAN DEN BELT, H. 2010, *Betrouwbaar getuigenis: Het Geestelijk gezag van de Bijbel*, Heerenveen
- GALIL, G. 2009, The Hebrew Inscription from Khirbet Qeiyafa/Neta'im. Script, Language, Literature and History, *Ugarit Forschungen* 41 [2011], 194-242
- ROLLSTON, Ch.A. 2010, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age*, Atlanta
- TAPPY, R.E. en P.K. McCARTER (eds.) 2008, *Literate Culture and Tenth-Century Canaan: The Tel Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake
- VAN DER TOORN, K. 2007, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge MA
- VAN DER TOORN, K. 2009, *Wie schreef de Bijbel? De ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament*, Kampen (vertaald uit het Engels en bewerkt door Karl van Klaveren)

DE OUD-BABYLONISCHE MARI-ARCHIEVEN: EEN INTRODUCTIE

RIENTS DE BOER

Inleiding

De stad Mari, ook bekend als de “metropool aan de Eufraat”, kent een rijke geschiedenis die rond 3000 v. Chr. begon. In haar meer dan duizendjarige bestaan kende de stad afwisselend periodes van bloei en verval, waarbij ze geregeld de rol van hoofdstad vervulde voor de dunne strook vruchtbare grond langs de oevers van de Eufraat. Mari is het meest bekend vanwege het gigantische paleis dat de Fransen er in de jaren dertig hebben ontdekt. Het paleis had in zijn laatste fase een oppervlakte van meer dan 23000 m² en werd door zijn opgravers bijna leeg aangetroffen. Vóór de uiteindelijke verwoesting van Mari in 1760 v. Chr. moet het complex helemaal zijn leeggeroofd en is het vervolgens aan zijn lot overgelaten. Deze rampzalige gebeurtenis is de stad nooit weer te boven gekomen, met als gevolg dat het paleis en de stad redelijk goed geconserveerd zijn gebleven. Voor historici is vooral belangrijk dat een enorme voorraad kleitabletten in de ruïnes van het paleis bewaard zijn gebleven. De teksten op deze kleitabletten geven veel inzicht over een periode van ongeveer 40 jaar in de zogenaamde “Oud-Babylonische” periode. Deze bijdrage gaat dan ook over de Mari-archieven uit deze periode en wat zij voor ons betekenen.

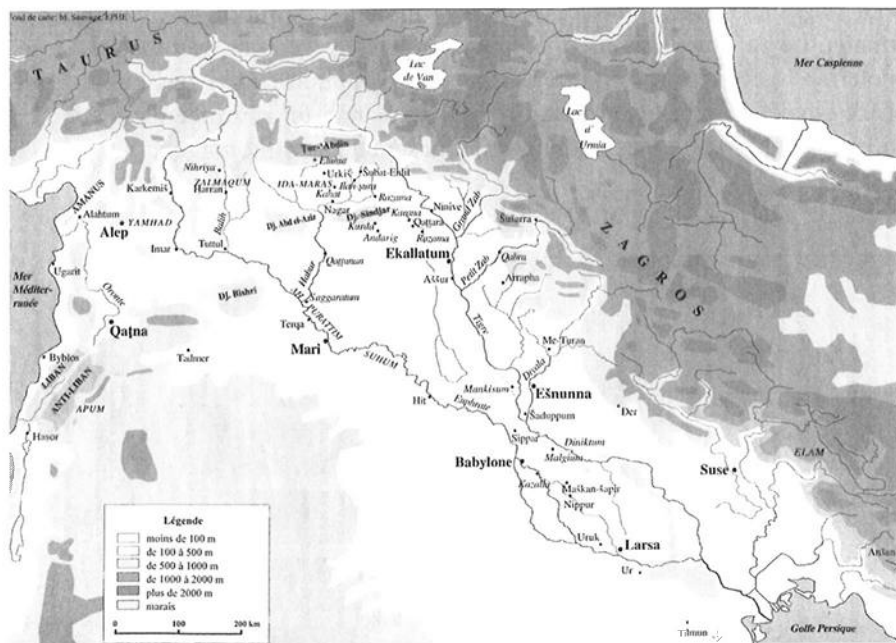
Het Midden-Oosten in de Oud-Babylonische periode

De Oud-Babylonische (soms aangeduid als Amoritische) periode wordt gewoonlijk geplaatst tussen de val van het Ur III rijk rond het jaar 2000 v. Chr. en de val van Babylons eerste dynastie rond 1600 v. Chr. Deze periode heet “Oud-Babylonisch” omdat aan het einde van de huidige 19^e en begin van de 20^e eeuw met name teksten uit Babylonië bekend waren (zuid en midden Irak). Daarnaast wist men onder andere door de vondst van de codex van Hammurabi in 1901 dat deze energieke Babylonische koning in zijn tijd een groot deel van het Midden-Oosten had onderworpen. Dit heeft lang gezorgd voor een “Babylon-gecentreerd” beeld van deze periode. Dat dit beeld onterecht is

blijkt al uit het feit dat de grote veroveringen van Hammurabi pas rond 1761 v. Chr. plaats vonden, terwijl vijftien jaar daarvoor Babylon nog een middelgrote staat was met weinig politiek en militair gewicht. Dit gold dus voor de ongeveer eerste 230 jaar van de “Oud-Babylonische” periode. Ook in de eeuwen na Hammurabi en zijn opvolgers is het maar ten dele juist om van een Oud-Babylonische periode te spreken, omdat we nu weten dat andere staten in deze tijd veel machtiger waren. Een voorbeeld is het koninkrijk Yamhad, met Aleppo (op de kaart als Alep aangeduid, zie afb. 1) als hoofdstad.

Om het belang van de Mari-archieven op waarde te schatten is het belangrijk de politieke situatie van het oude Nabije Oosten in de Oud-Babylonische tijd (ca. 2000-1600 v. Chr.) te kennen. Deze periode werd gekenmerkt door een versnippering van de politieke macht over een groot aantal staten. Desondanks kan men wel spreken van een hoge culturele uniformiteit omdat bijna alle staten geregeerd werden door heersers van Amoritische afkomst.

De precieze herkomst van deze Amorieten (Akkadisch: *Amurru*, Sumerisch: MAR.TU) is onderwerp van debat, maar in het algemeen kan men zeggen dat ze hun thuisbasis hadden in het westelijk deel van het Midden-Oosten van waaruit ze tussen 2000 en 1880 v. Chr. ook de macht overnamen in de oostelijke gebieden. De Amorieten waren oorspronkelijk



Afb. 1: Het Midden Oosten in de Oud-Babylonische periode. Bron: Charpin en Ziegler 2003, 28

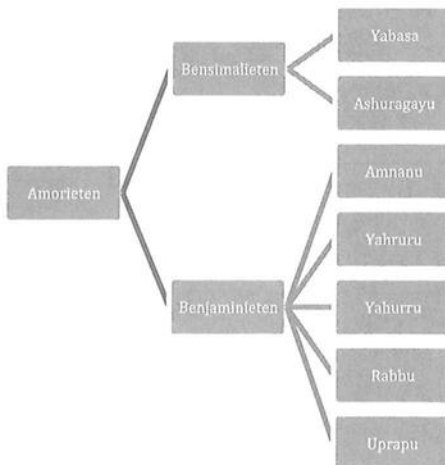
als nomadenvolk verdeeld in stammen, daarbij kunnen we twee hoofdgroepen onderscheiden: de Benjaminieten (“zonen van het zuiden”) en de Bensimalieten (“zonen van het noorden”). Binnen deze twee hoofdstammen waren diverse substammen en clans die hieronder in een vereenvoudigd schema worden weergegeven (zie afb. 2).

De Amoritische heersers waren zich sterk bewust van hun nomadische afkomst en men kan veel van de geopolitieke verhoudingen in deze tijd verklaren op basis van stammenverbanden -en loyaliteiten.

Een geschiedenis van Mari en het Midden-Oosten tussen 1800 en 1760 v. Chr.

De meeste teksten die we op dit moment hebben uit de Oud-Babylonische periode zijn grofweg te dateren tussen 1800 en 1700 v. Chr., een belangrijke periode, en juist de Mari teksten informeren ons voor een groot deel over de politieke gebeurtenissen tussen 1800 en 1760. In deze periode werd het Midden-Oosten gedomineerd door enkele grootmachten (zie afb. 1).

Aan de top van de hiërarchie stond de (niet-Amoritische) “keizer” van Elam, hij heerste over een gebied dat in het huidige zuidwest-Iran ligt rond de hoofdsteden Susa en Anshan. In Mesopotamië zien we rond 1790 v. Chr. een ongemakkelijke *balance of power* tussen de Amoritische staten Eshnunna, Larsa, Babylon, Aleppo, Qatna en het “Koninkrijk van Opper-Mesopotamie” gecentreerd rond de drie steden Ekallatum, Mari en Shubat-Enlil. Elke staat had zijn eigen machtsbasis bestaande uit omringende steden en dorpen met vaak ook een aantal ondergeschikte vazalkoningen.

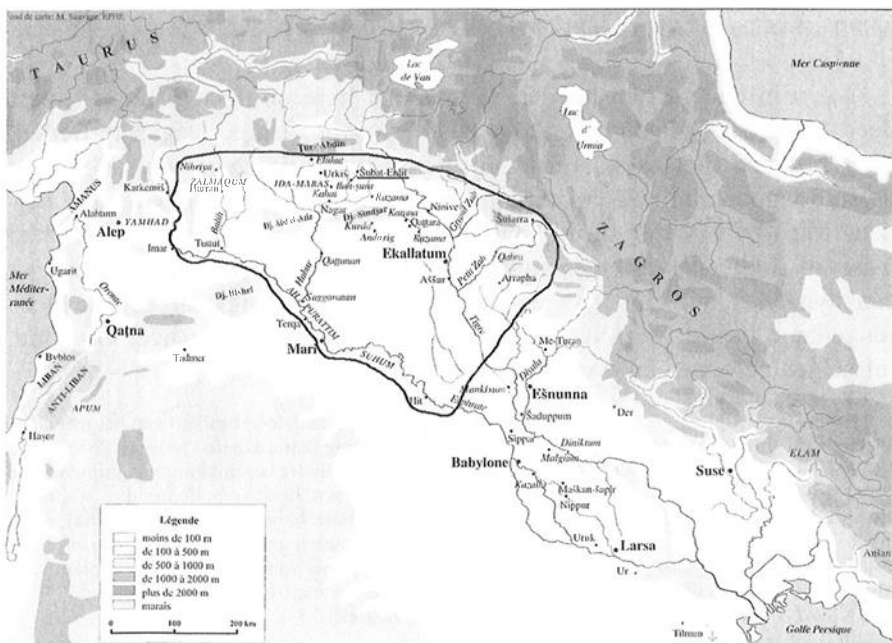


Afb. 2: Schema met de Amoritische hoofdstammen.

Mari onder Samsi-Addu's koninkrijk (ca. 1792-1775)

Een uiterst belangrijk personage in deze tijd was Samsi-Addu, de koning van het “Koninkrijk van Opper-Mesopotamie”. De tot nu bekende geschiedenis doet weinig recht aan deze man, die minstens even belangrijk, zo niet belangrijker, als Hammurabi van Babylon was. Samsi-Addu was een *self-made man* die rond 1830 v. Chr. aan de macht kwam. Zijn thuisbasis was waarschijnlijk de stad Ekallatum. De eerste jaren van zijn regering moest hij vaak strijd leveren met zijn krachtigere buur Eshnunna, die hem zelfs een keer in ballingschap dwong. Maar Samsi-Addu gaf niet op en rond 1810 v. Chr. keerde voor hem het tij: met grote inzet wist hij meer en meer gebieden in het noorden van Mesopotamië te veroveren, waaronder Ashur. Zijn grote slag sloeg hij in 1792 v. Chr. met de verovering van Mari. Samsi-Addu streed al jaren met Mari's toenmalige koning Yahdun-Lim om de macht in het gebied van de Ida-maras, maar pas toen Yahdun-Lim stierf, en werd opgevolgd door de minder bekwame Sumu-Yamam, wist Samsi-Addu de stad Mari en zijn gebieden in te lijven. Nu heerste hij over bijna geheel Noord-Mesopotamië tussen de Eufraat en de Tigris (zie afb. 3).

Na zijn belangrijkste veroveringen besloot Samsi-Addu dit immense gebied te verdelen tussen hemzelf en zijn twee zoons. Samsi-Addu bleef



Afb. 3: Het rijk van Samsi-Addu op zijn hoogtepunt, vlak voor zijn dood in 1776 v. Chr., Gebaseerd op Charpin en Ziegler 2003, 28.

zelf als grootkoning de machtigste man en hij doopte de stad Shehna om tot Shubat-Enlil als zijn nieuwe hoofdstad. Zijn oudste zoon Ishme-Dagan kreeg Ekallatum als hoofdstad met de gebieden rond de rivier de Tigris. Zijn jongste zoon Yasmah-Addu kwam op de troon van Mari en werd daarbij onderkoning van alle gebieden langs de Eufraat.

Yasmah-Addu besteeg zijn troon rond 1787 v. Chr. en uit de correspondentie van en naar hem blijkt dat hij toen nog zeer jong moet zijn geweest, waarschijnlijk nog een tiener. De jonge koning had het niet makkelijk en hij werd voortdurend gekleineerd door zijn vader, die hem zijn oudere broer steeds als groot voorbeeld voorhield:

- | | |
|---|--|
| <p>[a]-na a-ad-da-[a]
 2 qí-bí-[ma]
 um-ma ia-ás-ma-ah-(d)IŠKUR
 DUMU-ka-[a-ma]
 4 ʔup-pa-am ša a-ad-da-a ú-ša-bi-lam
 eš-me
 um-ma-a-mi ka-a-ti ma-ti
 ni-it-ta-na-ar-ri-ka
 6 še-eh-re-et ú-ul eṭ-[l]e-e-et
 ú-ul šar-tum i-na le-ti-ka a-di ma-ti É-ka
 8 la tu-wa-ar a-ha-ka-a ú-ul ta-na-aṭ-ṭà-al
 ša um-ma-na-tim ra-ap₄-ša-tim
 ú-wa-a-ru
 10 ù at-ta é-kál-la-ka É-ka wu-e-er
 ARM 1 108 (= LAPO 16 34).</p> | <p>Spreek tot vader, Aldus (zegt) je zoon Yasmah-Addu
 “Ik heb naar de brief die vader mij heeft gestuurd
 geluisterd. Aldus (schreef vader): “En hoe zit het met
 jou? Hoe lang moeten we je nog constant helpen?
 Ben je een baby? Ben je geen volwassene? Heb je
 geen haar op je wangen? Wanneer ga je jouw paleis
 eens leiden?
 Kijk je niet naar je broer die leidt grote legers?
 Welnu, ga je paleis leiden!”</p> |
|---|--|

Ook zijn onderdanen hadden weinig met hem op, terwijl hij zijn best deed om uit de schaduw van zijn vader en broer Ishme-Dagan te treden. Verschillende malen probeerde hij zichzelf te bewijzen, zoals door het leveren van een militaire macht om het bevriende koninkrijk Qatna te helpen. Maar zijn vader bleef hem in brieven de les lezen. Feitelijk had Yasmah-Addu weinig eigen macht en zijn vader regelde voor hem zelfs een dynastiek huwelijk met de dochter van de koning van Qatna. Deze jongedame heette Dam-hurasim en was blijkbaar ook nog heel erg jong, misschien zelfs een kind volgens deze anekdote:

- | | |
|--|---|
| <p>...ù mi-im-ma
 38 ʔe₄-em é-kál-lim ú-ul am-ra-at
 i-na MUNUS la ta-ki-il-tim ša i-na re-eš₁₅
 40 'be-el-ti-ia i-za-zu
 mu-iṭ-la-lam i-nu-ma sí-ka-at
 42 é-kál-lim na-de-e
 a-na É IŠTAR a-na šu-ra-ri-im
 44 MUNUS.NAR.MEŠ uš-te-ší-ši-ma
 i-na KISAL É.DAR.A
 46 ší-tum il-pu-sí-ma
 iš-tu i-na u₄-mi-šu mar-ša-[at]
 ARM 26/2 298</p> | <p>...Welnu, zij kent totaal de gebruiken van het paleis
 niet! Door de weinig betrouwbare vrouw (= de voedster
 van Dam-hurašim) die ter beschikking van mijn vrouwe
 (=Dam-hurašim) staat, heeft ze in de middag, wanneer
 de sloten van het paleis zijn gesloten (=de siësta), de
 zangeressen naar buiten gehaald voor de šuririm-
 ceremonie bij de kapel van Ištar. Op het voorplein van
 de bît birmi heeft ze een zonnesteek gekregen en
 sindsdien is ze ziek!</p> |
|--|---|

Het is niet verwonderlijk dat na Samsi-Addu's dood in 1776 v. Chr. het rijk in elkaar stortte. Om zijn rijk uit te bouwen had Samsi-Addu veel lokale heersers verbannen of gedood. Op het moment dat zijn sterke persoonlijkheid wegviel, zagen velen de kans schoon deze gebieden en steden te heroveren of om hun grenzen uit te breiden.

Ishme-Dagan probeerde te redden wat er te redden viel rond Ekallatum en hij wist zich als minder belangrijke koning nog enige jaren te handhaven, hoewel hij herhaaldelijk ook gedwongen was om in ballingschap te gaan. Het is duidelijk dat Yasmah-Addu het niet lang heeft volgehouden in Mari. De precieze toedracht is onbekend, maar het is zeker dat veel van zijn onderdanen zich tegen hem hebben gekeerd. Hieronder waren enkele belangrijke gouverneurs en generaals, zoals die van Tuttul en Mari zelf. Deze mannen voelden zich waarschijnlijk na Samsi-Addu's dood niet meer persoonlijk verbonden met diens zoon en kozen uit opportunisme de tegenpartij. Waarschijnlijk is Yasmah-Addu haastig uit Mari gevlucht met enkele waardevolle schatten en zijn entourage. Hij ging daarbij naar het noorden omdat in de steden Kahat en Shubat-Enlil nog getrouwe dienaren van zijn vader aan de macht waren. Hij moet gehoopt hebben daar onderdak te vinden. Vermoedelijk is hij onderweg vermoord.

Zimri-Lim op vde troon van Mari (ca. 1775-1762 v.C)

De man die uiteindelijk de troon van Mari opeiste was een nazaat van Mari's voormalige koning Yahdun-Lim, zijn naam was Zimri-Lim. De precieze herkomst van Zimri-Lim is niet bekend. Duidelijk is wel dat hij geen zoon was van Yahdun-Lim; al gaf hij zich wel als zodanig uit en werd hij zo ook geaccepteerd door zijn tijdgenoten. Waarschijnlijk was hij in werkelijkheid een neef of een kleinzoon van Yahdun-Lim.

Zimri-Lim moet in de tijd van het "Koninkrijk van Opper-Mesopotamie" asiel hebben gehad in Aleppo, diens koning Yarim-Lim was namelijk een gezworen vijand van Samsi-Addu. Zimri-Lim gaf zich uit als "koning van Mari en het land Hana". De term Hana is lang slecht begrepen, maar tegenwoordig weten we dat het een algemene term is voor "bedoeïen". Naast koning over de gesedentariseerde Akkadisch-sprekende bevolking was hij dus ook koning over de nomadische Amoritisch-sprekende bevolking. Zimri-Lim behoorde tot de Bensimalieten, terwijl vele andere Amoritische koningen waarschijnlijk van Benjaminitische komaf waren (onder wie Hammurabi van Babylon). Verreweg de meeste teksten gevonden in Mari's paleis stammen uit de tijd van Zimri-Lim. Zij schetsen ons een uiterst gedetailleerd beeld van de politieke situatie in het Midden Oosten gedurende zijn dertienjarige regering over Mari.

Het begin van Zimri-Lim's regering (ca. 1775-1772 v. Chr.)

Hoe Zimri-Lim precies aan de macht is gekomen, blijft nog grotendeels onduidelijk. Het is echter zeker dat hij hulp heeft gehad van enkele invloedrijke nomadensjeiks. Door de Duitse opgravingen in Tuttul weten we dat Zimri-Lim zijn opmars is begonnen met de inname van deze stad. Er zijn hier teksten gevonden met de jaarformule “het jaar waarin Zimri-Lim Tuttul binnentrok”. Het is niet ondenkbaar dat men de poorten van deze belangrijke vestingstad voor hem heeft geopend: Tuttuls belangrijkste bestuurders, Habduma-Dagan en Sumhu-rabi krijgen onder Zimri-Lims regering belangrijke functies toebedeeld, hetgeen gezien kan worden als een beloning voor hun medewerking.

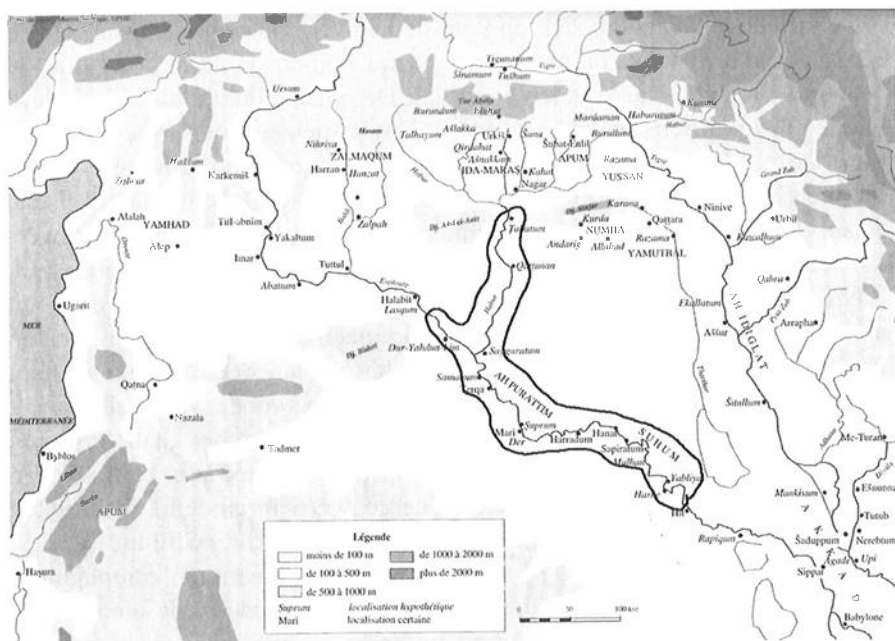
Intussen werd er overal in het uiteenvallende koninkrijk van Samsi-Addu gevochten om de macht. Mari zelf werd ingenomen door de Bensimalitische sjeik Bannum, die de komst van Zimri-Lim in de regio voorbereidde door alvast gesprekken aan te gaan met in de regio wonende Benjaminitische sjeiks. Uiteindelijk kwam Zimri-Lim zelf op de 26^e dag van de maand Liliatum (november-december) 1775 v. Chr. aan in Mari. De latere gouverneur van Mari, Bahdi-Lim, herinnert Zimri-Lim in een brief aan deze gebeurtenis:

- 14 [a-na be-lí-ia k]i-a-am aq-[b]i
[um-ma a-na-ku]-ma
[u₄-ma-am ma]-a-at i[a-mi-n]a(ki)
16 [a-na qa-ti-k]a n[a-ad-na-at]
[ù ma]-a-tum ši-i š[ú-ba-a]t
18 [ak-k]a-di-im-ma hu-l[u-pa]-at
[be-lí q]a-qa-ad šar-ru-ti-š[u l]i-ka-bi-it
20 [ki-ma] LUGAL HA.NA.MEŠ
[ù š]a-ni-iš LUGAL ak-ka-di-im at-ta
22 [be-lí] i-na ANŠE.KUR.RA la i-ra-ka-ab
[i-na (g)iš]nu-ba-lim ù ANŠE.HI.A ku-da-ni-ma
24 [b]e-[lí] li-ir-ka-am-ma qa-qa-ad šar-ru-ti-šu
li-ka-bi-it an-ni-tim a-na be-lí-ia ad-bu-bu
ARM 6 76 (=LAPO 17 732)

Ik sprak aldus tot mijn Heer: “Vandaag is het land van de Benjaminiten aan u gegeven. Welnu, dit land is gekleed in Akkadische kleren, mijn heer moet de hoofdstad van zijn koninkrijk eren. Zoals u koning van de nomaden bent, bent u ook koning van een Akkadisch (sprekend) gebied. Mijn heer moet niet een paard bestijgen, hij zou een *nubalum*-wagen en ezels moeten berijden om de hoofdstad van zijn koninkrijk te eren!” Dit zei ik tegen mijn Heer.¹

Zimri-Lim werd niet zomaar door iedereen geaccepteerd als koning van Mari en hij moest in het begin veel moeite doen om aan de macht te blijven. Zimri-Lims koninkrijk zelf was in feite beperkt tot een dunne strook land langs de Midden-Eufraat en de Habur rivier, het bestond uit vier kleine provinciën: Mari, Terqa, Saggaratum en Qattunan (zie afb. 4). Onder zijn

¹ Overigens toont deze passage ook het belang van de ezel voor de Amoritische koningen; het paard was in deze tijden nog relatief nieuw (geschreven met een ideogram dat letterlijk betekent “ezel van de bergen”). De ezel werd beschouwd als een belangrijk dier dat door mensen van hoge komaf werd bereden. Ook werden ezels ritueel geslacht bij het sluiten van belangrijke verdragen.



Afb. 4: Kernland van Zimri-Lim's koninkrijk. Gebaseerd op Charpin en Ziegler 2003, 171.

voorvader Yahdun-Lim was het koninkrijk echter iets groter. Waarschijnlijk onder druk van de koning van Aleppo mocht Zimri-Lim Tuttul niet behouden. Echter, een belangrijk deel van Yahdun-Lims en ook Zimri-Lims machtsbasis lag in het gebied ten noorden van het koninkrijk: de Ida-maras en omliggende steden. Yahdun-Lim had hier een netwerk van ondergeschikte vazalkoningen en nomadensjeiks die hem voorzagen van troepen en macht. Na de val van Samsi-Addu's koninkrijk en de inname van Mari moest Zimri-Lim hier eerst orde op zaken stellen.

Het doel van Zimri-Lim was dus om een netwerk van aan hem ondergeschikte koningen te creëren in de Ida-maras. Zijn eerste etappe was de inname van de stad Kahat, deze stad stond onder leiding van Yarim-Addu, een getrouw dienaar van Samsi-Addu's "Koninkrijk van Opper-Mesopotamië" die de stad had behouden voor Samsi-Addu's overgebleven zoon Ishme-Dagan. Zimri-Lim kreeg de stad met weinig moeite in handen waarna hij een zekere Kabiya op de troon plaatste. Niet lang daarna veroverde hij ook Ashnakkum en Qirdahat. Aan het einde van zijn eerste regeringsjaar probeerde Zimri-Lim een bondgenoot op de troon van Kurda te zetten, een belangrijk regionaal koninkrijk ten zuiden van de Djebel Sindjar. Dit plan mislukte helaas omdat deze man na het overnemen van de macht in Kurda de autoriteit van Zimri-Lim verwierp.

De problemen stapelen zich op voor de kersverse koning van Mari als de Benjaminieten in zijn koninkrijk in opstand komen. Feitelijk vormden de Benjaminieten een staat binnen een staat. De omstandigheid dat Mari werd geregeerd door Bensimalieten zorgde vrijwel meteen voor tribale problemen. Deze “burgeroorlog” werd uiteindelijk door Zimri-Lim gewonnen door een beslissende slag bij Saggaratum. De belangrijkste Benjaminitische sjeiks vluchtten naar het westen, zinnend op wraak, terwijl de vestingwerken van de Benjaminitische centra Mishlan en Samanum werden vernietigd.

Nu Zimri-Lim zich enigszins als koning van Mari had bewezen en geëtableerd, probeerden twee van de grootmachten in het Midden-Oosten hem in hun invloedssfeer te trekken. In het oosten deed Eshnunna hem voorstellen en in het westen Aleppo. Tot grote woede van Eshnunna’s koning Ibal-pi-El II koos Zimri-Lim voor Aleppo. Dit moet geen verrassing zijn geweest omdat Aleppo’s koning Yarim-Lim hem reeds in ballingschap had ondersteund. De diplomatieke alliantie werd uiteindelijk beklonken met een huwelijk: Zimri-Lim huwde Yarim-Lims dochter Shibtu.

Zimri-Lims derde jaar (1772 v. Chr.) was gewijd aan een campagne in het westen van de Ida-maras, die uiteindelijk uitmondde in de inname van Ashlakka. Zimri-Lim zette een vazal op de troon, die hij vervolgens door een huwelijk aan één van zijn eigen dochters koppelde. Zimri-Lim had nu eindelijk zijn koninkrijk administratief enigszins op orde: veel ambtenaren en bestuurders uit zijn eerste jaren, onder wie vele oudgedienden van Samsi-Addu’s rijk, verdwenen langzaam van het toneel om opgevolgd te worden door meer betrouwbare ofwel Bensimalitische lieden. Verder kregen bijvoorbeeld de provincies Saggaratum en Qattunan administratief meer vorm door het aanstellen van permanente gouverneurs en ambtenaren die zich bezighielden met de exploitatie van kroondomeinen.

De oorlog met Eshnunna en de Benjaminieten (ca. 1771-1770 v. Chr.)

Veel tijd om van zijn recente successen te genieten had Mari’s koning echter niet: een oorlog tegen zijn eigen koninkrijk kondigde zich aan. Eerst kwamen de Benjaminieten terug om hun nederlaag van twee jaar eerder te wreken. Aan de noordgrenzen van Mari’s koninkrijk rond Halabit trokken Benjaminitische stammen samen, terwijl de Bensimalieten de Benjaminieten die nog binnen Mari’s grenzen leefden ook niet meer helemaal vertrouwden. De grenzen werden versterkt met garnizoenen die de koningen van Qatna en Babylon ter verdediging hadden gestuurd. De gouverneur van Saggaratum dringt aan op actie voordat de situatie erger wordt: “Welnu

mijn heer moet de Benjaminiten bevechten, voordat de man (=koning) van Eshnunna of iemand anders opstaat en mijn heer (hiervan) afleidt”.

Hetgeen deze gouverneur vreesde gebeurde ook: Eshnunna besloot met een agressieve militaire campagne zijn gebied uit te breiden naar het westen. Een groot leger viel de Suhum binnen, een streek ten zuiden van Mari en wist op te rukken tot Hanat. Zimri-Lim werd nu dubbel in het hart van zijn koninkrijk bedreigd en hij besloot de hulp in te roepen van zijn bondgenoten en vazallen in het noorden van Mesopotamië. Tegelijkertijd hadden deze heersers het ook niet gemakkelijk omdat een tweede leger van Eshnunna omhoog trok langs de Tigris, met als doel de inname van Samsi-Addu's oude hoofdstad, Shubat-Enlil. Het lukte de koning van Eshnunna, Ibal-pi-El II, redelijk snel om deze prestigieuze stad in te nemen en diverse lokale koningen werden onderworpen of verdreven.

De oorlog was echter nog niet gewonnen, want enkele steden bleven vijandig tegenover Eshnunna. Zimri-Lim wist een coalitie te smeden terwijl hij zijn kamp opsloeg in de buurt van Andarig. Hij begon deze stad, die aan Eshnunna's kant stond, te belegeren. Als reactie verliet een deel van de troepen van Eshnunna Shubat-Enlil om Zimri-Lim bij Andarig aan te vallen. Aan het einde van het jaar 1771 v. Chr. wist Zimri-Lim de stad in te nemen en zich staande te houden tegenover Eshnunna.

Het jaar 1770 v. Chr. werd een jaar van vrede voor Zimri-Lim. De Benjaminiten hadden blijkbaar afgezien van een grote aanval op Mari's koninkrijk en daarbij scheen het politieke tij onder de Benjaminitische stammen te zijn gekeerd. In ruil voor vrede met Zimri-Lim waren de stammen bereid om bijna alle opstandige sjeiks te vervangen door anderen, hetgeen uiteindelijk ook gebeurde.

Daarentegen was de situatie met Eshnunna nog steeds formeel niet opgelost en het is duidelijk dat Ibal-pi-El II nog steeds de sterkere koning was. Eshnunna stelde voor om een alliantie te sluiten waarin Zimri-Lim de superioriteit van Ibal-pi-El II zou moeten erkennen, in ruil hiervoor zou Eshnunna zijn claims op de recent veroverde gebieden laten varen. Eshnunna had een onbetrouwbaar imago en er was veel weerstand vanuit Mari tegen een dergelijke vrede. Deze onvrede kreeg zelfs een religieuze dimensie als een profeet van Dagan (een belangrijke god van de Midden-Eufraat) een visioen krijgt:

44 ša-pa-al IN.NU.DA mu-ú i-il-[la-ku]
a-na sa-li-mi-im

iš₇-ta-na-ap-p[a-ru-ni-kum]

46 DINGIR.MEŠ-šu-nu i-tà-ar-ra-du-[ni-kum]

ù ša-ra-am ša-né-c-em-ma

48 i-na li-ib-bi-šu-nu i-ka-ap-pa-du

ARM 26/1 199

Onder het stro stroomt water! Ze blijven u schrijven om vrede te sluiten (en) ze sturen u hun goden (om bij te zweren), maar van binnen smeden ze een ander plan!

Uiteindelijk besluit Zimri-Lim toch de vrede onder deze voorwaarden te aanvaarden: voortaan moest hij Ibal-pî-El “vader” noemen. Zimri-Lim had nu zijn eerste jaren als koning goed doorstaan en zijn internationale positie was gevestigd: alle grootmachten erkenden voortaan zijn soevereiniteit en hij kon eindelijk genieten van enkele jaren van relatieve rust tussen 1770 en 1766 v. Chr.

*De keizer van Elam besluit Mesopotamië binnen te vallen
(ca. 1766-1764 v. Chr.)*

Elam is in de geschiedenis van Mesopotamië vaak een destabiliserende factor van buiten geweest. Elams keizer (de *sukkalmah*) genoot hoog aanzien bij de Amoritische koningen, vanwege zijn militaire macht en de handelsnetwerken die via Elam liepen (met name tin uit Centraal-Azië dat nodig was voor de productie van brons). Hierdoor kon hij de Amoritische koninkrijken vaak de les lezen. Het koninkrijk van Eshnunna weerhield de *sukkalmah* nochtans van een westelijke expansie. Omdat Eshnunna weinig populair was bij andere koninkrijken, stemden Hammurabi van Babylon en Zimri-Lim in met een gewaagde militaire campagne samen met Elam tegen Eshnunna. In de lente van 1765 v. Chr. viel de stad en werd Ibal-pî-El II met zijn gehele familie door de Elamieten vermoord. Hammurabi en Zimri-Lim zouden echter snel spijt krijgen van hun militaire steun.

Op het moment dat Zimri-Lim op een rondreis in west-Syrië was, bereikte hem onrustbarend nieuws: Qarni-Lim, de koning van Andarig was gedood na een paleisrevolutie. Maar dit was nog niet alles: Atamrum, een lokale prins, wist met hulp van binnenuit de troon van Andarig over te nemen. Deze Atamrum zal later een belangrijk figuur blijken in de oorlog met de Elamieten.

De Elamieten hadden de zelfde ambities als de Eshnunneërs een paar jaar eerder: de inname van Shubat-Enlil en bovendien controle over de handelsnetwerken voor tin langs de Tigris richting Anatolië. Een leger bestaande uit Elamieten en ingelijfde soldaten van Eshnunna trok omhoog naar Noord-Mesopotamië en nam uiteindelijk Shubat-Enlil in. De vele lokale koningen in de Ida-maras en Shubartum werden verdeeld in een pro- en anti-Elamitisch kamp. Een belangrijke pro-Elamitische vorst was Atamrum. Zimri-Lim begon een militaire expeditie om orde op zaken te stellen in de Ida-maras, waar inmiddels regelrechte chaos heerste: de Elamieten

vermoordden Zimri-Lims bondgenoten en vele steden wisselden in rap tempo van koning.

Omdat Babylons Hammurabi had geprofiteerd van Eshnunna's ondergang door enkele steden te annexeren, kreeg hij het ook aan de stok met de Elamieten: Babylonië was de volgende prooi voor de *sukkalmah*. Hammurabi en Zimri-Lim besloten elkaar te helpen en ze zwoeren geen vrede te sluiten met Elams keizer zonder wederzijds medeweten. Beide koningen wisten met doortastendheid een groot deel van de Amoritische wereld te mobiliseren tegen de Elamieten, die door hen als een vreemde invasiemacht werden beschouwd (sommigen beweren een late echo van deze gebeurtenissen te vinden in Genesis 14). Aan het hoofd van 30.000 soldaten probeerde de *sukkalmah* het Babylonische plaatsje Hiritum, ten noorden van Sippar, in te nemen, hetgeen mislukte door weerstand van de hechte Amoritische coalitie. De Elamieten probeerden hun geluk noordelijker, maar Zimri-Lim had hier een verbond weten te smeden tussen de koningen van de Ida-maras en Shubartum. Atamrum had zelfs zijn trouw aan Mari's koning gezworen. De *sukkalmah* kon nergens meer heen en de Elamieten bliezen de aftocht via Eshnunna's gebieden terug naar Elam. Hun laatste daad was een complete plundering van Eshnunna en zijn provincies.

Hammurabi van Babylon was de grote winnaar van het conflict en men kan de uitschakeling van Eshnunna en Elam als de eerste stap zien in de vestiging van zijn hegemonie over Mesopotamië. Hammurabi wilde graag Eshnunna annexeren door er op de troon plaats te nemen, maar de Eshnunneërs kozen zelf een nieuwe koning: een lagere officier uit het leger die Silli-Sîn heette.

Het einde van Zimri-Lim's regering (ca. 1764-1762 v. Chr.)

De uiteindelijke ondergang van Mari is op te vatten als een ongelukkige samenloop van omstandigheden voor Zimri-Lim en de groeiende macht van Hammurabi's Babylon.

Ten zuiden van Babylons koninkrijk bevond zich het koninkrijk van Larsa. Hier bevonden zich alle grote oude Sumerische centra zoals Ur, Nippur, Uruk en Isin, een gebied met oude tradities. Larsa's koning Rim-Sîn was al bijna 60 jaar (!) aan de macht en had ondanks beloftes niet meegedaan aan de anti-Elamitische coalitie. Hammurabi, hierdoor geërgerd, greep een klein incident aan om de oorlog te verklaren aan Larsa. Zimri-Lim hielp zijn bondgenoot Hammurabi nogmaals door troepen te sturen voor de belegering van Larsa. Na een campagne van meerdere

maanden vielen Larsa en zijn koninkrijk in Hammurabi's handen. Na Larsa's annexatie was de delicate balans tussen de Amoritische koninkrijken definitief ten gunste van Babylon verstoord.

Intussen kreeg Zimri-Lim grote problemen binnen zijn eigen gebied. Er was een groeiende spanning tussen Hammurabi van Kurda (er waren meerdere koningen tegelijkertijd met dezelfde naam) en Atamrum van Andarig, beide ondergeschikt aan Zimri-Lim. Deze laatste stuurde zijn eerste minister Habdu-malik om de twee met elkaar te verzoenen, maar zonder succes. Hammurabi van Kurda benaderde Ishme-Dagan (Samsi-Addu's zoon) die inmiddels weer op de troon van Ekallatum zat voor hulp. Deze laatste wist op zijn beurt weer de steun te krijgen van Eshnunna's koning Silli-Sîn. Er waren nu twee allianties die tegenover elkaar stonden: Mari, Babylon en Andarig tegen Ekallatum, Kurda en Eshnunna. Zimri-Lim verliet Mari om Andarig te helpen en de strijd met Ishme-Dagan aan te gaan, maar deze had zich al teruggetrokken en Zimri-Lim ging onverrichter zake weer terug. Helaas voor Ishme-Dagan viel de bodem weg uit zijn alliantie nadat Eshnunna met Babylon vrede had gesloten. Als gevolg hiervan moest Ishme-Dagan Ekallatum weer ontvluchten. Blijkbaar heeft Hammurabi van Babylon hem al snel vergeven, want we vinden hem niet veel later terug aan Hammurabi's zijde.

Gedurende deze zelfde periode stierf Andarigs koning Atamrum, hetgeen de geopolitieke verhoudingen veranderde. Andarigs koninkrijk werd in twee delen opgesplitst. Eén deel kwam onder controle van Himdiya, een voormalig ondergeschikte van Atamrum, maar de stad Allahad riep de onafhankelijkheid uit en stuurde daarbij een delegatie naar Babylon om hier om militaire hulp te vragen. Hammurabi van Babylon stuurde een grote troepenmacht naar het gebied en Babylons politieke en militaire invloed over Zimri-Lims voormalige vazallen was een feit.

Het was Zimri-Lim dus niet gelukt om de problemen tussen Kurda en Andarig op te lossen; in de Ida-maras ging het echter ook niet ook goed. Zijn eigen schoonzoon Ibal-Addu, de koning van Ashlakka kwam in opstand, gesteund door de koning van Eluhut. Zimri-Lim trok voor de tweede keer in zijn regering op tegen Ashlakka en deporteerde een deel van de bevolking.

Intussen was de verhouding tussen Babylon en Eshnunna om onbekende redenen opnieuw verslechterd. Op dit moment deed Zimri-Lim echter iets onverwachts: hij besloot de betrekkingen met Eshnunna weer aan te halen en hij stuurde geschenken naar diens koning Silli-Sîn. De redenen hiervoor waren waarschijnlijk omdat Babylon had ingegrepen in wat Zimri-Lim beschouwde als zijn achtertuin (de affaire tussen Kurda en Andarig) en omdat Babylon, lang na de val van Larsa, nog steeds een groot deel van het Mari's leger achterhield. Een verkeerde gok, want Hammurabi van Babylon veroverde met weinig moeite Eshnunna door het verslaan van Silli-Sîn en

een coalitie uit Shubartum en Gutium. Hammurabi moet zich verraden hebben gevoeld door Zimri-Lim en hij had nu de tijd om de strijd met zijn voormalige bondgenoot aan te gaan.

Hoe Mari en zijn koning Zimri-Lim precies aan hun einde zijn gekomen is moeilijk te achterhalen. De teksten gevonden in Zimri-Lims paleis geven weinig tekenen van de naderende catastrofe. Duidelijk is dat Hammurabi verantwoordelijk was voor Mari's einde getuige zijn 33^e jaarnaam (betrekkend hebbend op 1762 v. Chr.):

MU ha-am-mu-ra-bi LUGAL.E
 (íd)ha-am-mu-ra-bi-nu-hu-uš-ni-ši
 ŠĀ.GE TÚM.ĀM AN (d)EN.LÍL
 MU.UN.BA.AL.LÁ A DA.RÍ
 HÉ.GÁL.KA NIBRU(ki) ERIDU(ki)
 URÍ(ki) LARSA(ki).MA
 UNUG(ki).GA Í.SI.IN.NA(ki)
 MU.UN.GAR.RA.RA.ĀM KI.EN.GI
 KI.URI BIR.BIR.RE.A KI.BI.ŠĒ BÍ.IN.GI₄.A
 UGNIM ma-rí(ki) Û
 ma-al-gi(ki) MĒ.TA BÍ.ÍB.ŠUB.BÉ ma-rí(ki)
 Û A.DAM.BI
 Û URU.DIDLI SU.BIR₄(ki) DU₁₁.GA.NI
 KU.LI.BI BÍ.IN.TUŠ

Het jaar waarin Hammurabi, de koning, het kanaal "Hammurabi-is-de-overvloed-voor-het-volk" groef, de geliefde van An en Enlil hij voorzag eeuwig water van overvloed voor Nippur, Eridu, Ur, Larsa, Uruk en Isin. Hij herstelde Sumer en Akkad, die verspreid waren. *Hij veroverde de legers van Mari en Malgium en onderwierp Mari en zijn gebied en de diverse steden van Shubartu onder zijn gezag in vriendschap.*

Twee jaar later (getuige Hammurabi's 35^e jaarnaam) worden Mari's vestingmuren vernietigd. Het is duidelijk dat de Babyloniërs het paleis van Zimri-Lim systematisch hebben leeggehaald, er zijn zelfs enkele teksten gevonden uit de periode van minimaal 18 maanden waarin Mari onder Babylonische controle stond, voor zijn uiteindelijk vernietiging in 1760 v. Chr.

Epiloog

Mari zou nooit meer uit de as herrijzen, hoewel er genoeg aanwijzingen zijn van beperkte bewoning van de ruïneheuvel in latere tijden. Het lijkt er niet op dat Hammurabi het koninkrijk Mari direct heeft geannexeerd, omdat hem de benodigde mankracht hiertoe eenvoudigweg ontbrak (hij had immers Larsa ook al geannexeerd). Jaren na Zimri-Lims verdwijning zien we een nieuwe dynastie in het gebied van de Midden-Eufraat, met Terqa als hoofdstad. Door de veroveringen van Hammurabi was Babylon aan het einde van zijn regeringstijd samen met Aleppo dé grootmacht in het Midden-Oosten. Het ging de Babylonische staat economisch voor de wind door een continue stroom van tribuut en oorlogsbuit. Maar al onder zijn opvolger Samsu-iluna verbrokkelde het rijk. Desondanks handhaafde Hammurabi's dynastie zich nog zo'n 150 jaar.

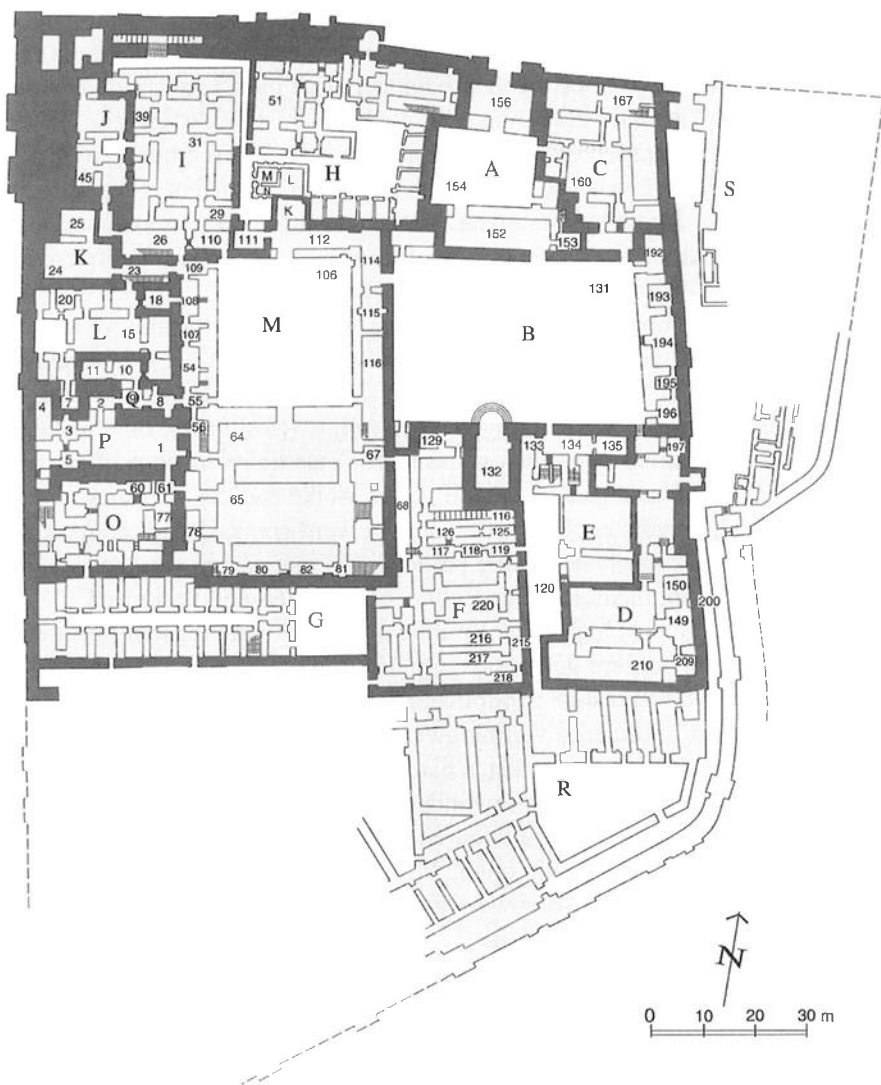
De ontdekking van Mari en zijn paleisarchieven

Terug naar onze tijd. In augustus 1933 vond een groep bedoeïenen een standbeeld zonder hoofd op de ruïneheuvel Tell Hariri. Omdat Syrië destijds een Frans protectoraat was, werd een zekere luitenant Cabane gewaarschuwd. Deze man lichtte de juiste autoriteiten in en het nieuws arriveerde in oktober van dat jaar bij het Louvre in Parijs. De conservator van de “Antiquités Orientales”, de heer Dussaud vroeg de archeoloog André Parrot om ter plekke poolshoogte te nemen. Parrot was een ervaren archeoloog die al in Larsa en Tello in Irak opgravingen had gedaan. Parrot arriveerde met zijn team op 14 december bij Tell Hariri en begon aan de eerste archeologische opgraving. In januari 1934 was men reeds op een tempel van Ishtar gestuit en kon men aan de hand van een inscriptie op een standbeeld ontdekken dat Tell Hariri de ruïnes van de stad Mari bevatte.

Tijdens de tweede campagne (december 1934-april 1935) werd het paleis van Zimri-Lim gevonden. Gedurende de vier opgravingscampagnes van 1934 tot 1937 werd er wellicht één van de belangrijkste tekstverzamelingen van de Mesopotamische archeologie gevonden (vergelijkbaar met Ashurbanipals bibliotheek ca. 650 v. Chr. en de Ebla archieven ca. 2450 v. Chr.): 20.000 teksten en fragmenten. De opgravingen van Mari gaan, met enkele onderbrekingen, door tot op de dag van vandaag. Vanaf 1979 was Jean-Claude Margueron de opgraver en sinds 2005 valt deze eer toe aan Pascal Butterlin.

De meest interessante groep teksten werd gevonden in “zaal 115”, een kleine ruimte rechts van de grote binnenplaats die gemarkeerd is met de letter M (“zaal 106”). Deze binnenplaats werd in Zimri-Lims tijd overigens “het plein van de dadelpalm” genoemd (zie afb. 5 & de afbeelding boven de inhoudsopgave van dit nummer).

In “zaal 115” vond men een groot deel van Zimri-Lims en Yasmah-Addu's correspondentie. Dit bestaat uit diplomatieke brieven, maar ook uit brieven die de dagelijkse gang van zaken in het koninkrijk weerspiegelen. Daarnaast waren er brieven te vinden door de koning zelf verstuurd aan zijn ambtenaren tijdens zijn reizen en veldtochten. Het is echter zeker dat we niet alle brieven hebben. Op het moment dat de mensen van Hammurabi van Babylon het paleis inspecteerden, hebben ze alle gevonden correspondentie nauwkeurig bekeken en de meest interessante brieven eruit gehaald om op te sturen naar Babylon. Wat we met name missen is de diplomatieke correspondentie met de grootmachten uit deze tijd: Babylon, Aleppo, Eshnunna, Elam, Qatna etc. Blijkbaar wilde Hammurabi precies weten wat er wel en niet achter zijn rug om met Zimri-Lim was besproken. Helaas voor ons waren juist deze brieven het boeiendst geweest voor de reconstructie van Mari's politieke geschiedenis!



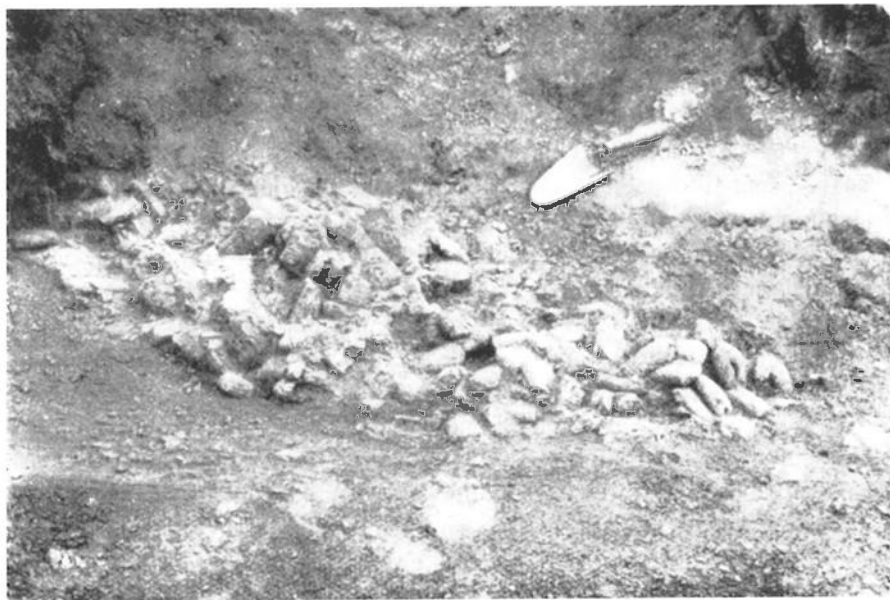
Afb. 5: *Plattegrond van het paleis van Zimri-Lim.*
Bron: J.-C. Margueron 2004, 460.

Er blijven echter nog genoeg andere brieven over die licht werpen op deze tijd, het totale aantal brieven gevonden in Mari ligt momenteel rond de 5000. Onder de brieven die we wel hebben bevinden zich onder andere de correspondentie van Yasmah-Addu met zijn vader Samsi-Addu en zijn broer Ishme-Dagan. Een uitgebreide correspondentie van Zimri-Lims provincie-gouverneurs, vele brieven van Zimri-Lims vazallen, ministers, generaals en ambassadeurs aan buitenlandse hoven, brieven gestuurd door vrouwen, onder wie Zimri-Lims moeder, echtgenotes en dochters, een interessant corpus van brieven verstuurd door nomaden-sjeiks etc. etc.

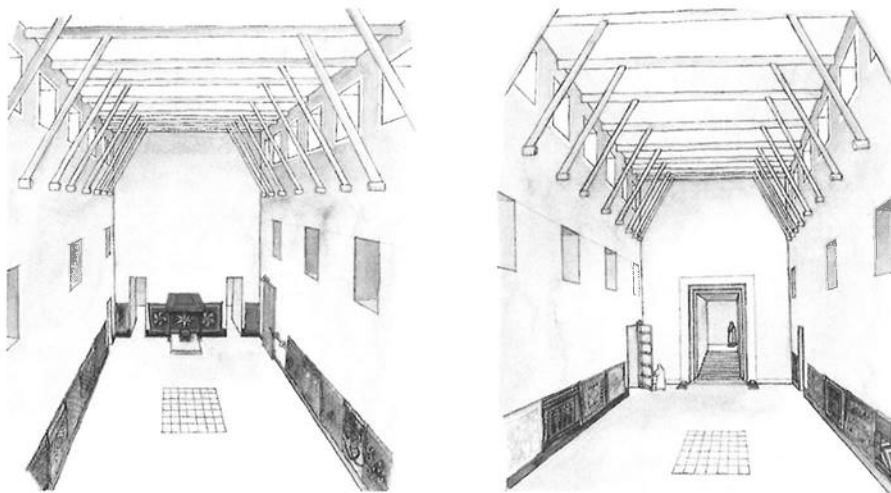
Naast deze 5000 brieven, zijn er nog eens zo'n 15000 administratieve en 200 juridische teksten gevonden. Deze teksten zijn verspreid over het paleis gevonden (zie afb. 6 a-c). De administratieve teksten werpen licht op de manier waarop paleisvoorraden werden bijgehouden (wijn, vlees, graan, olie, metalen enz.), wanneer er uitgaven werden gedaan voor maaltijden of voor offers aan de goden, welke belastingen er werden geïnd, welke cadeaus er waren uitgewisseld met andere vorsten, hoeveel kleding er werd gemaakt door de naaiers, hoeveel geld (zilver) de koning bezat, lijsten met namen van mensen die dienstplichtig waren, mensen die gedeporteerd waren en nog veel meer.

De correcte (wetenschappelijke) publicatie van zoveel teksten vergt een inspanning over meerdere generaties. Op dit moment zijn er nog maar zo'n 9000 van de 20.000 teksten gepubliceerd, er blijft dus nog veel te doen. Niet alleen in het publiceren van nieuwe teksten, maar ook in het herinterpreteren van reeds verschenen teksten aan de hand van nieuwe ontdekkingen. Misschien is dit wel één van de opwindendste aspecten van de Assyriologie (de studie van Mesopotamische talen en culturen): in tegenstelling tot vele andere vakgebieden (Klassieke talen, Middeleeuwse studies etc.) is er een grote constante stroom van nieuwe teksten die de Assyriologen noodzaakt om steeds hun visies bij te stellen.

Mari's eerste archeoloog A. Parrot vertrouwde de publicatie van de Mari teksten aanvankelijk toe aan de beroemde Franse Assyrioloog François Thureau-Dangin, die op zijn beurt de tabletten verdeelde over de (Belgische) George Dossin en de Fransman Charles-François Jean. Deze laatste publiceerde uiteindelijk maar zeer beperkt over Mari, zodat Dossin de facto tot 1982 de grote man was binnen de Mari-teksten. Na enkele vooroorlogse preliminaire artikelen, wijdde Dossin de oorlogsjaren aan het doorwerken van duizenden brieven, zodat in 1946 deel 1 van de beroemde serie *Archives Royales de Mari (ARM)* kon verschijnen, de eerste publicatiereeks gewijd aan de Mari teksten. Inmiddels zijn er 30 volumes in de ARM-serie verschenen. Dossin stelde in de jaren 40 een Frans-Belgische werkgroep samen (de zgn. "équipe de Mari") die zich ging bezighouden met de studie en publicatie van de Mari



Afb. 6a-c: Foto's van in situ gevonden tabletten in "zaal 115".
Bron: *Recueil* G. Dossin 1983, 126 -127.



Afb. 7: *Reconstructie van Zimri-Lim's troonzaal ("zaal 65", oostelijk en westelijk perspectief).*

Bron: J.-C. Margueron 2004 p.425.

teksten. Vanaf 1982 heeft Jean-Marie Durand (deels met Dominique Charpin) de leiding van Dossin officieel overgenomen en een nieuwe generatie Mari-specialisten dient zich met Michaël Guichard en Lionel Marti al aan.

Na een lange aanloopperiode is er met name in de afgelopen 30 jaar grote vooruitgang geboekt in de Mari-studies, veel hiervan is terug te vinden in het werk van Maurice Birot, Jean-Robert Kupper, Jean-Marie Durand en Dominique Charpin. Zo heeft men de juiste volgorde van Zimri-Lim's jaarnamen kunnen bepalen, waardoor men een chronologische "kapstok" heeft om de grote gebeurtenissen tijdens zijn regering te bepalen. Ook hebben de studies naar tribale verbanden veel over de geopolitieke verhoudingen duidelijk gemaakt.

In de loop der jaren is er veel veranderd in de manier waarop de teksten worden onderzocht en gepubliceerd. Betrekkelijk nieuw is de "ammonium-chloride verstuivings methode", ontwikkeld door prof. David Owen. Ammonium-chloride is ook wel bekend als het salmiak in drop. Traditioneel worden teksten in de Assyriologie gepubliceerd als "handkopie", omdat een gewone foto door het geringe contrast tussen de verharde klei en de spijkerschrift-impressies niet goed te interpreteren is. Door verhitte ammonium-chloride over het tablet te verstuiven krijgt het tabletoppervlak een sterke witte kleur waarbij het contrast met de donkere spijkerschrift-impressies op een foto veel duidelijker is vast te stellen. Een handkopie is in feite een eigen *interpretatie* van de tekst door een bepaalde onderzoeker. Een professionele foto genomen met de ammonium-chloride verstuivings methode is echter lastig en niet altijd mogelijk.

1 𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 2 𐎶𐎵 𐎶𐎵 𐎶𐎵
 3 𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 4 𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 5 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 6 𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 7 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 8 𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 Tr. 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 10 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 11 𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 Rev. 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 12 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵
 13 𐎶𐎵𐎶𐎵 𐎶𐎵𐎶𐎵
 14 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 15 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 16 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 17 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 18 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 19 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 20 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 Tr. 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵
 𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵𐎶𐎵



Afb. 8a-b: Links: *Handkopie van G. Dossin* (ARM 1 tekst 4). Rechts: alle gefotografeerde kanten van de brief (*Florilegium Marianum* 9 tekst 10).

Tot slot

De publicatie van de Mari-archieven is nog lang niet voltooid. Na 75 jaar is nog maar een relatief klein deel van de ruïnes opgegraven en onderzocht. Voor komende generaties is er dus nog veel werk. Het belang van Mari en zijn Amoritische koningen kan nauwelijks worden onderschat, zowel voor de Oud-Babylonische geschiedenis en taalkunde, alsmede voor onze kennis van aanverwante gebieden. Zo werpen de archieven vaak een nieuw licht op bepaalde passages in het Oude Testament en tonen ze ons verafgelegen plaatsen zoals Hazor in Palestina of zelfs Cyprus en Kreta (*Kaptar*). Helaas kennen we nog geen enkele attestatie van Egypte in de Oud-Babylonische periode (ca. 2000-1600 v. Chr.). Egypte viel een deel van deze tijd (de Tweede Tussenperiode ca. 1800-1550 v. Chr.) onder de regering van de Hyksos, sommigen beweren dat deze buitenlandse heersers afkomstig waren uit Kanaän, dus misschien waren de Amorieten zelfs tot Egypte doorgedrongen.

Tegen het einde van de Oud-Babylonische periode zien we bijna geen attestaties meer van de Amorieten als aparte etniciteit en het is aannemelijk dat ze uiteindelijk zijn opgegaan in de lokale bevolkingen. In de Late Bronstijd (1600-1200 v. Chr.) zien we nochtans een koninkrijk, genaamd Amurru, rond het huidige Libanon. Ook in de bijbel figuren de Amorieten nog, als één van de volkeren die de Hebreeën uit Kanaän moeten verjagen, echter na Solomons regering verliezen we ze ook hier uit het oog.

Selecte Bibliografie

Een introductie in het Engels wordt gegeven door:

HEIMPEL, W., 2003, *Letters to the King of Mari*, Winona Lake.

Selectie overige (Franstalige) literatuur:

ARM = *Archives Royales de Mari*, Parijs.

AYNARD, J.-M. EN SPYCKET, A., 1987-1990, Mari B. Archäologisch, in: *Reallexikon der Assyriologie*, Siebter Band, Berlijn, New-York, 390-418.

CHARPIN, D. & ZIEGLER, N., 2003, *Mari et le Proche-Orient à l'époque amorrite, Essai d'histoire politique (Florilegium Marianum V)*, Parijs.

DURAND, J.-M. EN CHARPIN, D. et al, 2008, "Tell Hariri / Mari: textes I à VIII" in: *Supplément au Dictionnaire de la Bible* 14, Parijs, 214-449.

DURAND, J.M., 2000, *Les Documents Épistolaires du Palais de Mari, Tome III (LAPO 18)*, Parijs.

DURAND, J.M., 1998, *Les Documents Épistolaires du Palais de Mari, Tome II (LAPO 17)*, Parijs.

DURAND, J.M., 1997, *Les Documents Épistolaires du Palais de Mari, Tome I (LAPO 16)*, Parijs.

KUPPER, J.-R., 1987-1990, Mari A. Philologisch, in: *Reallexikon der Assyriologie*, Siebter Band, Berlijn, New-York, 382-390.

MARGUERON, J.-Cl., 2004, *Mari, métropole de l'Euphrate, au III^e et au début du II^e millénaire av. J.-C.*, Parijs.

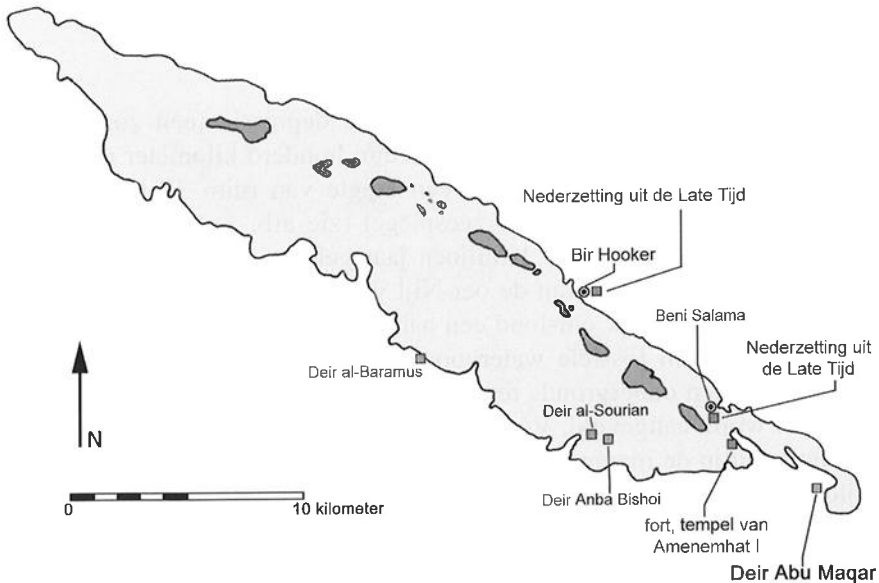
ABU MAQAR: DE SURVEY VAN EEN KOPTISCH KLOOSTER IN EGYPTE

MARTIN HENSE EN SILVA KLUITENBERG

Inleiding

De Wadi Natrun, gelegen in de Egyptische Westelijke Woestijn tussen Cairo en Alexandrië, is al sinds de 4e eeuw een van de belangrijkste en oudste centra van monastieke nederzettingen van de Kopten. Ongeveer tien procent van de huidige Egyptische bevolking is Kopt. Zij vertegenwoordigen een van de oudste stromingen binnen het christendom.

In de Wadi Natrun bevinden zich momenteel nog vier actieve kloosters: Deir al-Baramus, Deir al-Surian, Deir Abu Maqar (het Macariusklooster) en Deir Anba Bishoi (zie afb. 1). Het laatste fungeert ook als residentie voor de Koptische Paus Shenuda III, tijdens zijn reizen tussen Alexandrië



Afb. 1: *De Wadi Natrun* (M.Hense).

en Cairo. Het opgravingsteam van de Universiteit Leiden maakt jaarlijks dankbaar gebruik van de gastvertrekken van de paus in dit klooster.

Sinds 1994 vindt onderzoek plaats in de kloosters van de Wadi Natrun vanuit de Universiteit Leiden onder leiding van Dr. K.C. Innemée. Het onderzoek bestaat uit:

- Een onderzoeks- en restauratieproject in de oudste kerk van Deir al-Surian waarbij schilderijen en inscripties, aangebracht tussen de tweede helft van de zevende eeuw en de twaalfde eeuw, aan het licht zijn gekomen.
- Opgravingen bij Deir al-Baramus naar het oorspronkelijke klooster van Baramus: waarschijnlijk betreft het hier de oudste monastieke nederzetting in de Wadi Natrun.
- De survey bij Abu Maqar, waarbij de aan de oppervlakte nog zichtbare archeologische resten binnen de moderne ommuring van het kloostercomplex in kaart worden gebracht.

In de hier volgende paragrafen komen meerdere onderwerpen aan bod: de geografie van het gebied, de Wadi Natrun vóór de Koptische periode, de opkomst van het kloosterleven in de wadi, het klooster en het kloosterleven van Abu Maqar en de uitgevoerde surveys rond het Macariusklooster.

De Wadi Natrun

De Wadi Natrun is een grote natuurlijke depressie (een zogenaamde wadi) die westelijk van de Nijldelta en ruim honderd kilometer noordelijk van Cairo ligt. De depressie heeft een lengte van ruim 37 kilometer en bevindt zich 23 meter onder de zeespiegel (zie afb. 1). De wadi in haar huidige vorm ontstond ruim 1 miljoen jaar geleden, toen door erosie een groot pakket sedimenten van de oer-Nijl verdween en een grote depressie achterbleef. Geleidelijk ontstond een aantal kleine zoutmeren door opwelend water uit een fossiele watervoorraad. De meren worden echter ook gevoed door een ondergronds reservoir dat voortdurend met doorsijpelend Nijlwater wordt aangevuld. Vóór de bouw van de dammen bij Aswan steeg het waterpeil in de meren gelijktijdig met de jaarlijkse overstroming in het Nijldal.¹

De keten van kleine meren was duizenden jaren lang een voornaam bron van natron, een natuurlijk zoutmengsel. De natron werd onder meer gebruikt

¹ Said 2003, 66-67.

bij mummificatie, het bleken van linnen en later, in de Romeinse tijd, ook bij de productie van glas. Tot ver in de 20^e eeuw werd hier natron gewonnen. De variatie in het zoutgehalte van het grondwater is duidelijk merkbaar in het drinkwater dat bij de kloosters wordt opgepompt.

De Wadi Natrun vóór de Koptische periode

In de Piramideteksten (faraonische teksten uit de eerste helft van het derde millennium) wordt gesproken over het 'Hemelse Meer' waar wierook geproduceerd werd. Mogelijk is dit een eerste verwijzing naar de Wadi Natrun, aangezien natron ook als grondstof bij de productie van wierook gebruikt werd.² De gebruikelijke naam in faraonische teksten voor de wadi is 'Zoutveld'. In het verhaal van de Welsprekende Boer uit het einde van het derde millennium v.Chr. wordt het Zoutveld genoemd als woonplaats van de hoofdpersoon.³

Een kleine eeuw later, in het begin van de twaalfde dynastie, verrees er een versterkt tempelcomplex bij Beni Salama. Delen van een stenen poort vermelden de naam van farao Amenemhat I. Het merendeel van de restanten van het tempelcomplex is helaas gesloopt in het begin van de 20^e eeuw. De zware ommuring van de tempel had een goede reden; al sinds de eerste dynastieën vielen Libische stammen op plundertocht met enige regelmaat vanuit het westen de wadi binnen. Deze weinig beleefde traditie werd nog tot in de negende eeuw voortgezet door de Berber stammen.

De Zeven Oasen tekst in de tempel van Edfu vermeldt de voornaamste oasen in de westelijke woestijn.⁴ Het 'Zoutveld' wordt als zesde oase genoemd. Het feit dat de Wadi Natrun in deze lijst werd opgenomen, impliceert dat het gebied meer dan 1500 jaar na het einde van het Middenrijk nog altijd een belangrijk kruispunt van handelswegen en leverancier van zout en natron moet zijn geweest, hoewel de tekst in de eerste plaats op religieuze gronden is samengesteld. In 25 v.Chr. vergezelde Strabo de Romeinse prefect bij zijn inspectietocht door Egypte en beschrijft de Wadi

² Fakhry 1940, 840.

³ Lichtheim 1975, 170. De hoofdpersoon wordt tijdens zijn reis van het Zoutveld naar het Nijldal met een voorraad handelswaar, waaronder natron, mishandeld en beroofd door een landopzichter. De boer doet zijn beklag bij de magistraat, die zo onder de indruk is van zijn welbespraaktheid, dat hij de betogen van de boer laat optekenen voor de koning. De ongelukkige boer moet dag na dag een nieuw pleidooi afsteken, zodat de magistraat, op aandringen van de koning, een compleet werk met redevoeringen kan presenteren. Uiteindelijk, na negen dagen, haalt de boer zijn gelijk.

⁴ Fakhry 1940, 840.

Natron als een gebied dat rijk is aan natron.⁵ Het natron werd in de late oudheid in de glasindustrie als smeltpuntverlager voor silica gebruikt. Grote hopen met glasafval bij Beni Salama wijzen op productie van ruw glas in de Wadi Natrun al vanaf de derde eeuw v.Chr.⁶ Het is zeker dat de glasindustrie enkele eeuwen later hier ook eindproducten maakte. De productie van glas werd tot lang na het eind van de Romeinse tijd voortgezet.

De naam 'Zoutveld' (in het faraonisch 'Sechet-Hemat') werd later 'Shihit' en de Griekse afleiding daarvan was *Sketis*, hetgeen in de eerste eeuwen van de Koptische periode de gangbare naam voor het gebied was. De naam 'Wadi Natrun' zelf werd pas in de vijftiende eeuw voor het eerst gebruikt door de historicus El-Maqrizi,⁷ nadat het gebied eeuwenlang vooral bekend was geweest onder de naam Wadi Habib.⁸

De opkomst van de monastieke nederzettingen

Zoals eerder vermeld, kende en kent de Wadi Natrun een rijk monastiek leven. Maar waarom vestigden de monniken zich juist in dit gebied? Hoe leefden zij daar? En hoe groot waren deze kloostergemeenschappen? Om inzicht te geven in deze vragen beginnen we in het jaar 300 na Chr., wanneer Macarius, een van de grote monastieke voorbeelden voor de monniken van de woestijn, werd geboren in de Delta. Macarius leefde geruime tijd als een kluizenaar bij een dorp. Rond 330 trok hij echter naar de westelijke woestijn vanwege de geïsoleerdheid en de rust van het gebied. Hij leefde aanvankelijk enige tijd aan de oever van een der zoutmeren, waarna hij zich verder terugtrok in een hoger gelegen grot. In deze omgeving verzamelde hij zijn eerste volgelingen en ontstond het eerste klooster in de Wadi: het huidige Deir al-Baramus. Macarius trok vervolgens verder naar het zuidwesten, waar hij een nieuwe groep volgelingen om zich heen verzamelde en een kerk stichtte. Na zijn dood in 390 ontstond hier een tweede klooster, even ten zuiden van het huidige Macarius klooster.

De bovengenoemde twee kloosters beantwoorden niet aan ons huidige beeld van een klooster: een ommuurd complex met woonverblijven, keukens en één of meerdere kerken. De eerste leefgemeenschappen bestonden eeuwenlang uit niet meer dan losse monnikcellen verspreid over het landschap. De bewoners waren onderling verbonden door een centrale kerk en

⁵ Brune 2003, 13. Strabo, *Geography* XVII, 1,23.

⁶ Ignatiadou 2005, 64-67.

⁷ Wüstenfeld 1845, 110.

⁸ Den Heijer 2003, 26.

vormden zo een groep, de zogenaamde *laura*. Er waren tot in de vijfde eeuw slechts drie *laura*'s in de wadi: Abu Maqar, Deir al-Baramus en de *laura* van John Kolobos. Deze laatste ligt aan de oorsprong van de kloosters van Deir al-Surian en Anba Bishoi, die heden ten dage nog steeds bewoond worden. Een vierde *laura* lag verder naar het westen, dieper in de woestijn: de *laura* van Moses de Zwarte.

De bloeiperiode van het kloosterleven in de Wadi Natrun was in de tiende en elfde eeuw en bestond uit ongeveer 100 kloostergemeenschappen. De historicus El-Makrizi beschreef in de eerste helft van de vijftiende eeuw hoe in zijn tijd het aantal was teruggelopen tot niet meer dan elf kloostergemeenschappen.⁹ Reizigers uit de zeventiende eeuw telden nog slechts vier bewoonde kloosters. Dit zijn de vier kloosters die tegenwoordig nog actief zijn in de Wadi Natrun, waaronder Abu Maqar.

Het klooster en het kloosterleven van Abu Maqar

De invallen van de Berbernomaden vanuit de Libische woestijn vanaf de vijfde eeuw richtten soms grote schade aan. Bij de plunderingen van 570 op Abu Maqar werd de oorspronkelijke kerk van Macarius verwoest. Vrijwel niets van de oorspronkelijke gebouwen heeft deze plundering overleefd. In de negende eeuw adviseerde patriarch Shenuda I, naar aanleiding van de nog altijd voortdurende invallen, de bewoners van de *laura* van Macarius om hoge muren te bouwen.¹⁰ Het fenomeen “ommuren” werd in deze periode al snel door de omliggende *laura*'s gekopieerd.

De gebouwen die in kaart zijn gebracht bij de Leidse *surveys* (zie volgende paragraaf), dateren waarschijnlijk alle van na de vijfde eeuw. In de periode van de zesde tot de twaalfde eeuw kan Abu Maqar gezien worden als het belangrijkste klooster van de Koptische kerk. Vanaf de zesde eeuw diende de *laura* van Abu Maqar vaak als de officiële residentie van de Koptische patriarch. De aanleiding hiervoor was de poging van keizer Justinianus om de Kopten acceptatie van het concilie van Chalcedon af te dwingen. Bij de hierop volgende gevechten in Alexandrië tussen Kopten en troepen van Justinianus, werden kerken door aanhangers van de keizer geconfisqueerd en moest de patriarch de stad verlaten. Hij zocht zijn toevlucht in het Macariusklooster. Volgens Epiphanius Monachus,¹¹ die de

⁹ Wüstenfeld 1845, 110-111.

¹⁰ Grossmann 2009, 160.

¹¹ Meinardus 1961, 82.

Wadi begin negende eeuw bezocht, telde het klooster toen maar liefst 1000 monnikscellen. In 1088 leefden er nog ruim 400 monniken.¹² Tot in de elfde eeuw leverde het Macariusklooster het merendeel van de patriarchen van de Koptische kerk.

Vanaf de twaalfde eeuw raakten de kloosters in de Wadi Natrun echter in verval, ook al bleven zij gespaard voor de verwoestingen van kerken en kloosters die kalief al-Hakim door geheel Egypte liet uitvoeren. In de veertiende eeuw ging het verder bergafwaarts met het Macariusklooster. Een belangrijke reden hiervoor waren de pestepidemieën die (ook) Egypte teisterden in deze periode. In de zeventiende en de achttiende eeuw leefden nog slechts enkele tientallen monniken in de Wadi Natrun. Reisbeschrijvingen van westerse reizigers, die de kloosters vooral als bron van goedkope handschriften zagen, verhalen van een tot ruïne vervallen Macariusklooster dat slechts bewoond werd door een handvol monniken. In 1920 en 1921 verbleef de Britse archeoloog Hugh Evelyn White in de Wadi Natrun en beschreef hij in detail de zieltogende kloosters van dat moment.¹³ In 1969, toen de eerste aanzet tot modernisatie van het Macariusklooster werd gegeven, woonden nog slechts zes oude monniken in het klooster. Deze neergaande trend werd pas gekeerd aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw. Op dat moment ontstond een nieuw elan waarbij kloosters werden hersteld, uitgebreid en langzamerhand werden herbevolkt. Tegenwoordig wonen er ruim honderd monniken in het klooster en is er sprake van een algehele opbloei van het monasticisme in Egypte en in de Wadi Natrun in het bijzonder.

De Leidse survey bij Abu Maqar

De eerste aanzet tot het wetenschappelijk onderzoek van de *laura* van Abu Maqar werd in 1921 gegeven door Evelyn White. Gedurende zijn bezoeken aan dit klooster vervaardigde hij een plattegrond waarop een kleine dertig grote en ommuurde complexen zichtbaar zijn. Deze structuren liggen volledig binnen de huidige ommuring van het klooster. De Leidse survey, die werd uitgevoerd in 2009 en 2010, breidde het onderzochte gebied niet alleen uit, maar had ook als doel het gebied gedetailleerder in kaart te brengen dan tot nog toe gebeurd was. Het initiatief voor deze survey ging van de monniken van het klooster zelf uit, vanuit de interesse

¹² Den Heijer 2009, 25. Mufarrij al Iskandarani, HPC II ii 159.9-160.7

¹³ Evelyn White 1932, 1933.

voor het cultureel erfgoed van hun klooster en omgeving. Dit leidde tot een samenwerking tussen het klooster en dr. K.C. Innemée en zijn team. De mannelijke teamleden verbleven voor de *survey* in de gastvertrekken in het klooster Abu Maqar, waar zij hun persoonlijke monnikscel toegewezen kregen met uitzicht op de site (zie afb. 2).

De vrouwelijke teamleden verbleven in de gastvertrekken van paus Shenuda in het klooster Anba Bishoi. Elke ochtend werd noodgedwongen de Egyptische snelweg getrotseerd, met de bijbehorende *u-turns*, listig in de mist verborgen hobbels, militaire posten en zich steeds wijzigende toegangswegen, waarna het team een gemeenschappelijk ontbijt van bruine bonen, schapenkaas, eieren en brood nuttigde. Emoties vergelijkbaar met die van ons Drentse Bartje staken soms de kop op aan de ontbijttafel: “En op de tafel...Op de tafel ligt een hoop bruine bonen, gerimpelde, gezwollen, geweekte bruine bonen...Hij is toch zo vreselijk geschrokken... Vertwijfeld staart hij naar de hoop.”¹⁴

De inhoudelijke focus van de *survey* lag op een gebied ter grootte van ongeveer 52 hectare, gelegen binnen de huidige buitenste kloosterommuuring. Het onderzochte gebied overlapt voor 48% met de surveykaart van Evelyn White.

Bij de Leidse *survey* werden ruim 160 structuren geïdentificeerd, waaronder ommuurde complexen, werkplaatsen, graven en grote *pottery dumps*. Het *survey*-gebied, inclusief dat van Evelyn White, beslaat slechts de kern van de *laura* en bestrijkt een ovaal gebied met een oost-west as van



Afb. 2: Overzicht van het noordelijk deel van de site (foto M.Hense).

¹⁴ De Vries 1935, 27-28.

1000 meter en een noord-zuid as van 1400 meter met het huidige Macariusklooster als centrum (zie afb. 3).

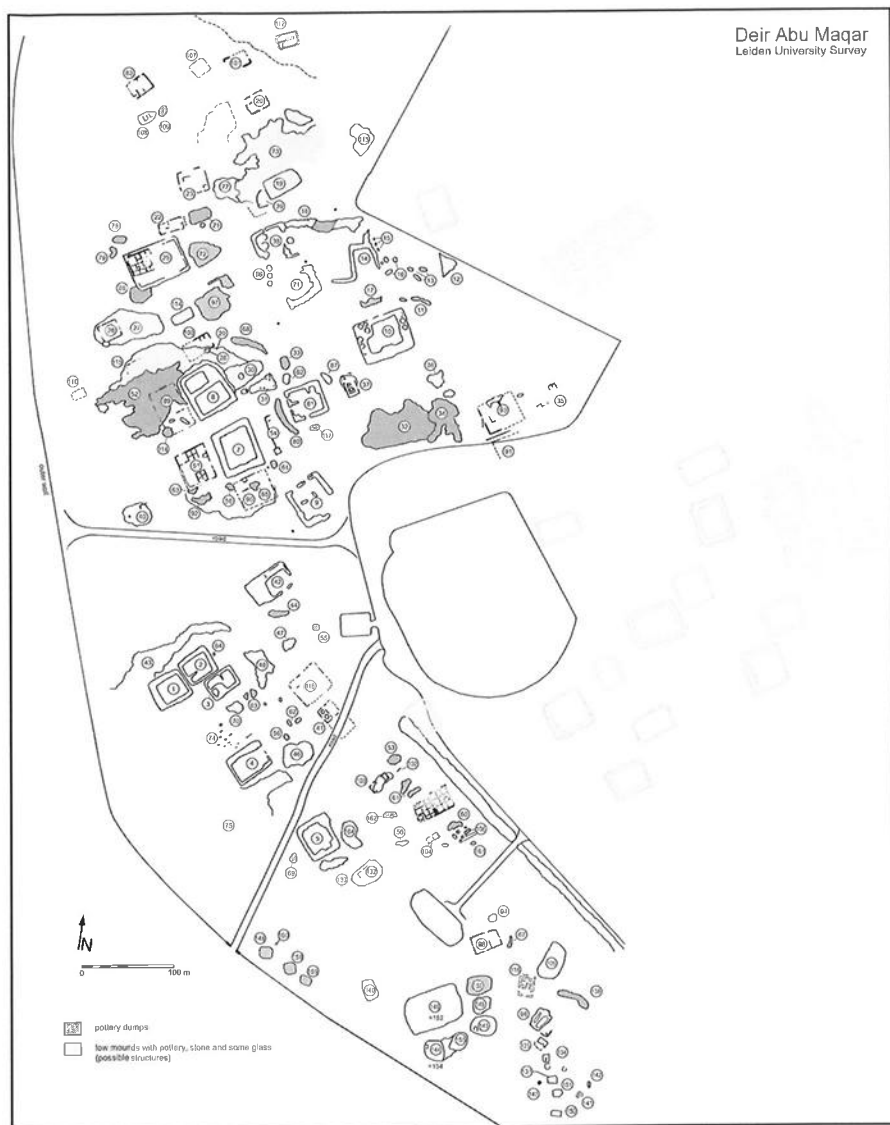
Ook buiten de ommuring van het huidige klooster zijn vele restanten van cellen en andere structuren aangetroffen. De *laura* moet zich dan ook tot ver buiten deze ovaal uitgestrekt hebben. Een ruwe schatting op basis van de vondsten resulteert in een cirkelvormig gebied met een diameter van ruim 3 kilometer, waarbij de kern met de grootste en voornaamste structuren gevormd wordt door het huidige *survey*-gebied. Buiten deze kern wijzen de vondsten op kleine monnikscellen.

Hieronder zoomen we gedetailleerder in op een voorbeeld van een ommuurd complex (Deir al-Banat), een drietal werkplaatsen, een mudbrick gebouw en het zogenaamde “Nissengebouw” dat aangetroffen is tijdens de *survey*.

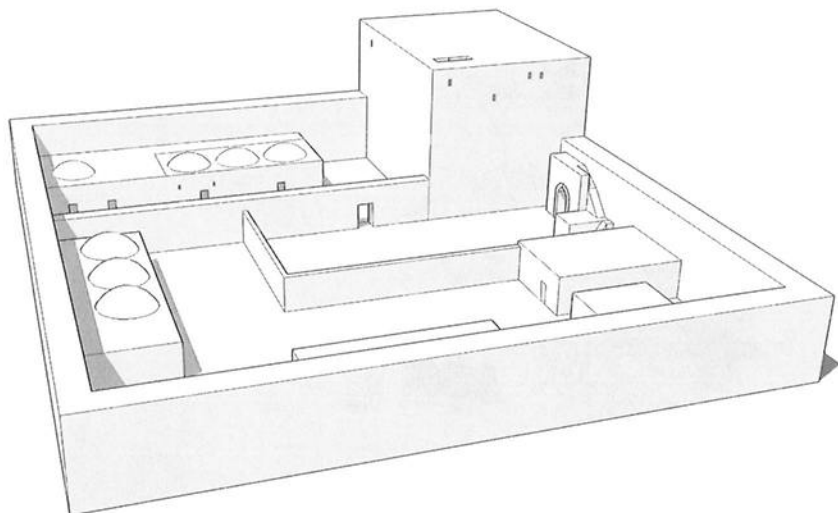
Deir al Banat: gebouwnummer 8

Deir al-Banat is voorbeeld van het grootste type ommuurde complexen in de *laura* van Anba Maqar (zie afb. 3 & 4). Het is waarschijnlijk gebouwd tussen de negende en twaalfde eeuw. Het gebouw is feitelijk een miniatuurklooster met opslagruimten en woon- en werkvertrekken binnen een hoge ommuring van 60 bij 55 meter. Ook heeft dit type een eigen *qasr*; een toren in een hoek van de ommuring die in tijden van nood als vluchtburcht fungeerde. De *qasr* van Deir al-Banat mat vermoedelijk 24 bij 17 meter en zal tenminste 12 meter hoog zijn geweest. Ter vergelijking: de *qasr* van het “moderne” klooster van Abu Maqar meet 22 bij 22 meter en is ruim 16 meter hoog. De ommuring van Deir al-Banat bestaat uit zongebakken lemen stenen en is aan de buitenzijde versterkt met een mantel van kalksteenblokken. De oorspronkelijke hoogte van deze ommuring moet tenminste 6,5 meter zijn geweest, vergelijkbaar met de oude muren rond de kloosters van St. Paulus (maximaal 7 meter hoog) en Anba Hadra (gemiddeld 6 meter). Het grotere Anba Bishoi en Deir al-Baramus hebben muren met een gemiddelde hoogte van 10 meter. De toegang tot Deir al-Banat zal zich in de oostmuur, dicht bij de *qasr*, hebben bevonden.

De hoeveelheid details van het grondplan bij dit type ommuurde complexen, of “kloosters” verschilt weliswaar per gebouw, maar terugkerende elementen zijn: de *qasr*, de zware hoge ommuring en een rij vertrekken gebouwd tegen de ommuring met soms nog zichtbare aanzetten van koe-pels gemaakt van baksteen. De fragmenten van metselwerk die hier en daar aan de oppervlakte opduiken in de vermoedelijke binnenplaatsen, zijn



Afb. 3: Surveykaart Macariusklooster. In lichtgrijs (rechterhelft van de kaart) de contouren van de door Evelyn White in kaart gebrachte structuren die niet door de Leidse survey zijn onderzocht (H. Evelyn White/M. Hense).



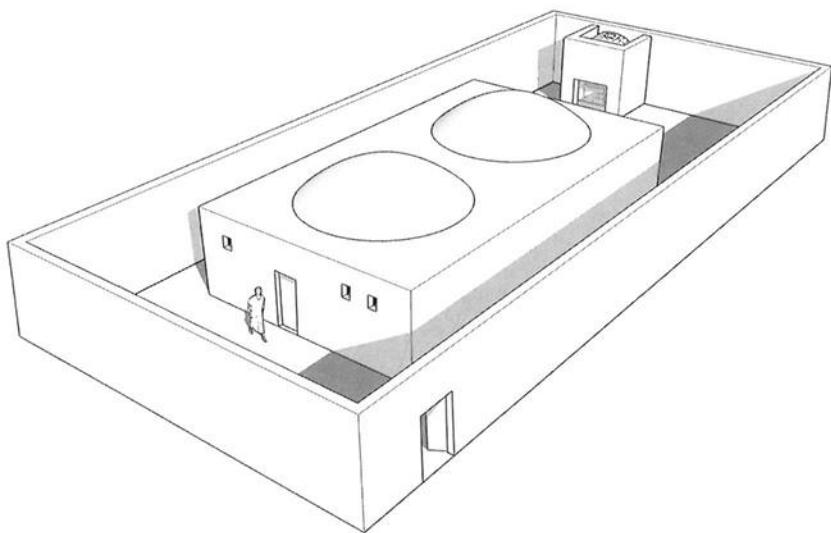
Afb. 4: *Reconstructie van een groot ommuurd complex (M.Hense).*

restanten van haarden, opslagbakken, banken, broodovens en waterreservoirs of waterputten. Deze veelal lage structuren zijn geheel onder het zand en muurpuin bedolven, waardoor de binnenplaatsen bij de *survey* groter en leger lijken dan ze in werkelijk zijn.

Werkplaatsen: structuurnummers 31, 37 en 40

Bij de *survey* zijn diverse werkplaatsen geïdentificeerd. Vijf zijn herkenbaar aan restanten van één of meer ovens in combinatie met een behoorlijke hoeveelheid slakkenmateriaal. De oven in structuur 37 (zie afb. 3 & 5) heeft een binnenafmeting van 2.1 bij tenminste 1.5 meter en heeft een 35 centimeter dikke wand van bakstenen. De binnenwand van de oven is bedekt met een 6 millimeter dikke verglaasde laag. De oven zelf is gevuld met houtskool en slakkenmateriaal. Structuur 37 is een kleine, 13.5 bij 28 meter, ommuurde werkplaats. De oven was dicht tegen de buitenmuur geplaatst, binnen de ommuring van zongebakken stenen stond ook nog een klein gebouw met twee vertrekken met koepeldak.

De opbouw van structuren 31 en 40 is nog niet gereconstrueerd. Aan de oppervlakte zijn slechts fragmentarisch sporen van muren zichtbaar, maar



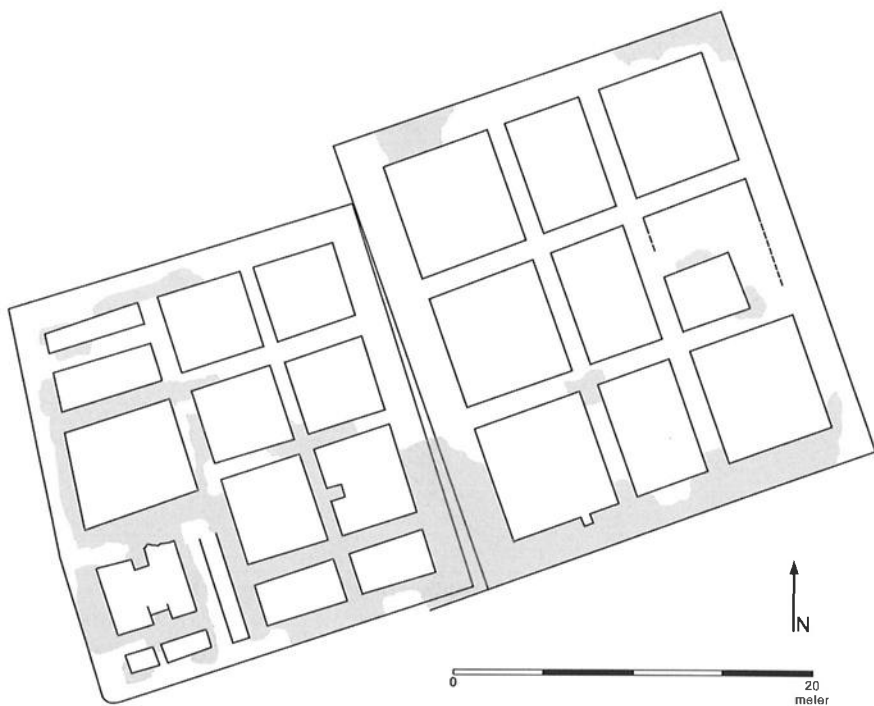
Afb. 5: *Reconstructie van een werkplaats (structuurnummer 37, M. Hense)*

waarschijnlijk waren ook deze werkplaatsen ommuurd. Wel hadden beide structuren diverse ovens. Zo had structuur 31 er tenminste vijf. Aardewerkvondsten lijken op een zevende tot tiende eeuw datering voor deze werkplaats te wijzen, structuur 31 lijkt uit de negende-tiende eeuw te stammen. Over de dateringen van de overige structuren met ovens is nog geen uitspraak te doen.

Het is nog niet geheel duidelijk wat men in deze werkplaatsen produceerde. Elders op de site zijn wel aardewerken “misbaksels” gevonden, hetgeen een onmiskenbaar bewijs voor aardewerkproductie is, maar geen van deze vondsten heeft een connectie met één van de ovens. De verbrande aardewerkscherven die bij de meeste ovens in het slakkenmateriaal gevonden zijn, maakten deel uit van de versteviging van de binnenwand van de ovens.

Mudbrickgebouwen: structuur nummer 6A en B

Aan de hand van het aardewerk kan aan deze grote *mudbrick*-structuren (zie afb. 3 & 6) een voorlopige datering tussen de vijfde en negende eeuw worden toegekend. Aanvankelijk leek het om één groot gebouw te gaan. Uit de oriëntatieverschillen in de muren van het westelijk- en oostelijk deel



Afb. 6: *Reconstructie van de plattegrond van structuur nummer 6A en 6B, met de waargenomen muurresten in grijs (M.Hense).*

en een op het eerste gezicht zeer massieve muur in het midden van de structuur blijkt echter dat het hier om twee vrijwel vierkante gebouwen gaat. Het volledig ontbreken van een kalkstenen mantel rond de tot twee meter dikke buitenmuren wijst op een datering van vóór de negende eeuw. Gebouw 6A meet 22.5 bij 21.5 meter, structuur 6B is 26 bij 23 meter. Beide gebouwen bestaan vrijwel geheel uit kamers zonder aanwijzingen voor een substantiële binnenplaats. Enkele kleine ruimten in de zuidwesthoek van 6A zijn waarschijnlijk onderdeel van een trappenhuis, dat rond en over een gewelfde ruimte is gebouwd. Dit trappenhuis en de zware binnenmuren (meestal meer dan één meter dik) tonen aan dat 6A en 6B meerdere verdiepingen heeft gehad. Hoewel de functie van de gebouwen nog onduidelijk is, zullen 6A en B uiterlijk sterk geleken hebben op de *qasrs* van de grotere ommuurde complexen. Wel is duidelijk dat 6A het oudste van de twee is. Het wat grotere gebouw 6B is later tegen de oostmuur van 6A gebouwd, waarbij de zuidmuur van 6A werd versterkt.

Dit laatste toont de gelijktijdige bewoning aan, wat het mogelijk maakt dat de beide gebouwen op een van de verdiepingen met een doorgang verbonden waren. De gebouwen worden omringd door meerdere aardewerk dumps, een afvalhoop met glas en steen en tenminste twee kleinere structuren (zie afb. 3, nr. 103 en 104).

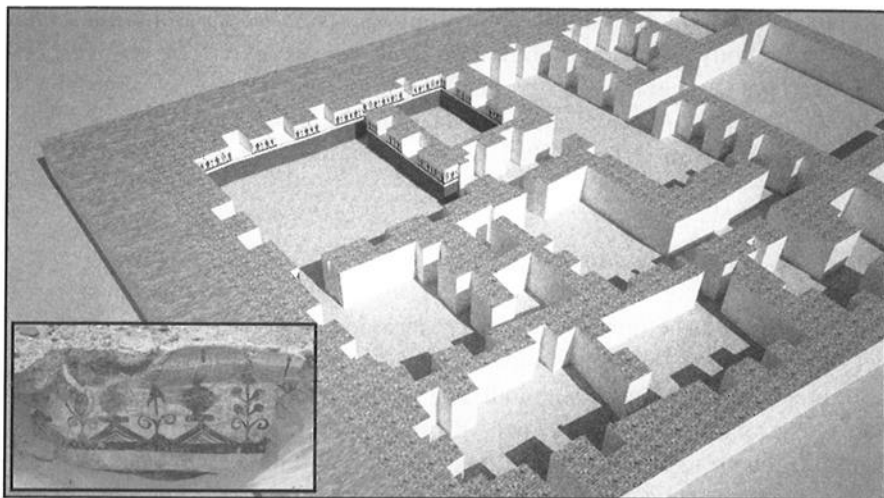
Het “Nissengebouw” : structuur nummer 25

Een tweede structuur uit de vroege periode (zesde tot negende eeuw) is het zogenaamde “Nissengebouw” (zie afb. 3 & 7). Binnen een 45 bij 65 meter grote ommuring bevindt zich in de noordwesthoek een gebouw met een grondplan van ongeveer 18 bij 19 meter. Het gebouw bevat tenminste acht grote kamers, de grootste 6.8 bij 6.0 meter, en enkele kleine ruimten, elk ongeveer 2.0 x 1.5 meter groot. Alle grote en middelgrote ruimten hebben nissen; de grootste kamer heeft er ten minste negen. Het merendeel van de nissen is 60 tot 70 cm breed en 50 tot 80 cm diep. Deze nissen zijn multifunctioneel en worden zowel in woonvertrekken als in kapellen en kerken aangetroffen. Het gebouw lijkt meerdere monnikscellen te bevatten, elk bestaande uit een groep vertrekken. Uit de afmetingen van het gebouw valt een maximum van vijf cellen, bestaande uit twee of drie grotere kamers en enkele kleine ruimten, af te leiden. De muren van dit gebouw zijn in vergelijking met andere *mudbrick* gebouwen op de site, waar vaak de aanzet van de koepels nog is te zien, verder geërodeerd. Tenminste een deel van de kamers heeft beschilderde muren (zie inzet in afb. 6). De beschildering bestaat uit een smalle decoratieve rand direct boven de rode basis van de muur.

De hoofdtoegang tot het complex bevindt zich in de zuidoosthoek. Een grote aardewerk dump heeft zich tegen de zuidwesthoek van de ommuring (afb. 3, nr.88) gevormd. Enkele kleinere dumps bevinden zich noordelijk van de ommuring. Binnen de ommuring zijn geen andere structuren zichtbaar, maar bij de noordoosthoek is een kleiner gebouw gevonden (afb. 3, nr. 21). Mogelijk is dit een werkplaats.

Tot slot

Het grote aantal en de variatie aan structuren laten zien dat het klooster van Abu Maqar waarschijnlijk een uitzonderingspositie innam ten opzichte van de andere kloosters in de Wadi Natrun. Dit hoeft niet alleen te worden



Afb. 7: *Reconstructie van het Nissengebouw en deel van de beschrijving (inzet) (foto K.C. Innemee, reconstructie M.Hense).*

gebaseerd op historische en religieuze teksten, maar kan nu tevens worden afgeleid uit de archeologische overblijfselen. De productie van aardewerk (en waarschijnlijk ook glas en metaal), die op behoorlijke schaal moet hebben plaatsgevonden, springt het meest in het oog. Deze productie heeft de eigen behoefte ruim overstegen, wat doet vermoeden dat de kloosters in de omgeving eveneens werden voorzien vanuit de werkplaatsen van Abu Maqar. Het is niet aannemelijk dat elk klooster geheel zelfvoorzienend was, waar het specialistische productie betrof. Sluitend wetenschappelijk bewijs hiervoor zal echter geleverd moeten worden in een opgraving, waarbij het gevonden materiaal bij Abu Maqar kan worden vergeleken met zowel het materiaal van de andere kloosters in de Wadi (bijvoorbeeld Deir al-Baramus), als van kloosters buiten de Wadi in andere delen van Egypte.

De survey toont aan dat het gebied nog veel archeologie herbergt die ons inzicht kan geven in het leven in de *laura* door de eeuwen heen en de functies van de kloostergemeenschappen ten opzichte van elkaar en de maatschappij waartoe zij behoorden. Tegenwoordig vormen oprukkende landbouwactiviteiten en sterk groeiende bevolking echter een bedreiging voor de archeologie van het gebied. Er worden nog altijd pogingen ondernomen om dit rijke archeologische gebied toe te voegen aan de UNESCO lijst van Werelderfgoed. Archeologisch onderzoek naar het Koptisch verleden is in vergelijking met de archeologie van de faraonische periode lange tijd onderbelicht gebleven. Abu Maqar vormt een rijke en prachtige archeologische

site, waar verleden en heden naast elkaar bestaan. Een droom voor elke archeoloog, zelfs als het ontbijt slechts bruine bonen biedt: *Wij bidd'n veur bruune boon'n!*¹⁵

Dankbetuiging

Met dank aan Dr. K.C. Innemée, opgravingsdirecteur van de opgraving en survey bij Deir-al-Baramus en Abu Maqar.

Literatuur

- BRUNE, K.H. 2009, The Multi ethnic Character of the Wadi al-Natrun, in: M.S.A. Mikhail & M. Moussa (eds.), *Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun*, Cairo 2009, 12-23.
- EVELYN WHITE, H. G. 1932, *The monasteries of Wadi Natrun, Part II: The history of the monasteries of Nitria and of Scetis*, New York.
- EVELYN WHITE, H. G. 1933, *The monasteries of Wadi Natrun, Part III: The architecture and archaeology*, New York.
- FAKHRY, A., 1940, Wadi El-Natrun, *ASAE* 40, 837-853.
- DEN HEIJER, H. 2009, Wadi Natrun and the History of the Patriarchs of Alexandria, in: S.A. Mikhail & M. Moussa (eds.), *Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun*, Cairo, 24-42.
- IGNATIADOU D.E., DOTSICA A., KOURAS, Y. & MANIATIS, Y. 2005, Nitrum Chalestricum: The natron of Macedonia, *Annales de l'AIHV* 16, 64-67.
- LICHTHEIM, M. 1975, *Ancient Egyptian Literature, Vol. I*, University of California Press.
- MEINARDUS, O.F.A. 1961, *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo.
- SAID, R. 2009, Wadi Natrun in Geologic History, in: S.A. Mikhail & M. Moussa (eds.), *Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun*, Cairo, 63-68.
- VRIES, A. DE 1935, *Bartje*, Nijkerk.
- WÜSTENFELD, F. 1845, *Macrizi's Geschichte der Copten*, Göttingen.

¹⁵ De Vries, 1935, 27-28.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten)

€27,00 (leden €20,00)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers)

€32,00 (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.)

€25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële) cultuur en kunst in het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(pen) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

36. D. BURGERSDIJK en W. WAAL (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool* (2011, 261 p., 43 ill., 6 kaarten).

€29,50 (leden €24,50)

Deze bundel biedt een overzicht van de rijke en veelzijdige cultuur van de stad Constantinopel, vanaf haar stichting tot de komst van de Ottomanen. De hoofdstad van het Byzantijnse rijk heeft in kunsthistorisch, religieus en letterkundig opzicht een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Europese cultuur. Omdat de sporen hiervan in het straatbeeld nog zichtbaar zijn, is de stad zelf als uitgangspunt genomen. Vele bijdragen in de bundel handelen over het landschap, het stratenplan, de gebouwen, kerken en mozaïeken die herinneren aan de antieke en middeleeuwse cultuur in de stad van Constantijn. Daarbij komt ook de receptie van de oude stad in de Ottomaanse tijd, in 1453 begonnen met de inname van de stad door Mehmed de Veroveraar, ruimschoots aan bod. Door de chronologische opzet laat de bundel zich lezen als een geschiedenis van de stad en haar rijk.

- SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.)

€23,00 (leden €14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte.

Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handel functioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israel/Palestina en Transjordanie.